

संस्कृत साधना

लेखक :

गिरीश वशिष्ठ

एम० ए० (संस्कृत), शिक्षा शास्त्री

1-5

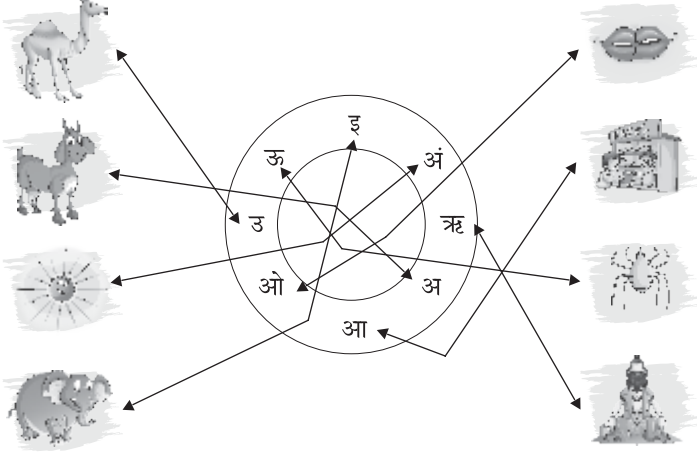
1

संस्कृतवर्णमाला

अनुशीलनम्

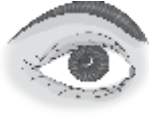
1. निम्नांकित चित्रों को उचित वर्णों के साथ मिलाइए।

उत्तरम्-

2. निम्नांकित चित्रों के नाम संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्-

ईक्षणम्

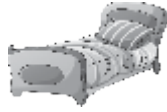
एकः

उष्ट्रः

ऐला

औशीरम्

ऊर्णानाभः

3. निम्नलिखित वर्णों को इनके उचित शब्दों के साथ मिलाइए।

उत्तरम्-

(अ)	(ब)
क. ओ	(i) ऐला
ख. इ	(ii) ऋषिः
ग. ऐ	(iii) इभः
घ. ऋ	(iv) ओष्ठः

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

व्यञ्जानि (व्यंजन)

अनुशीलनम्

1. निम्न व्यंजनों को वर्ग के अनुसार लिखिए।

उत्तरम्-	क वर्ग	ख्	घ्	च वर्ग	च्	छ्
	ट वर्ग	ड्	ढ्	त वर्ग	थ्	न्
	प वर्ग	फ्	भ्			

2. संयुक्त वर्ण कौन-कौन से हैं? लिखिए?

उत्तरम्-	क्ष	त्र	श्र	श्र
	क् + ष् + अ = क्ष	त् + र् + अ = त्र	ज् + ज्ञ् + अ = ज्ञ	श् + र् + अ = श्र

3. निम्नालिखित चित्रों के नाम संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्-

काकः

चन्द्रः

झषः

दाडिमः

धनम्

पुष्पम्

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

4

मात्राणां प्रयोगः

अनुशीलनम्

1. व्यंजनों के साथ स्वरों को मिलाइए और लिखिए।

उत्तरम्-	च् + आ = चा	ब् + उ = बु	म् + ऋ = मृ
	स् + अ = स	ल् + इ = लि	फ् + ऐ = फै
	न् + ऊ = नू	ज् + औ = जौ	थ् + ई = थी
	र् + ए = रे		

2. निम्न शब्दों का वर्ण-विच्छेद करके लिखिए।

उत्तरम्-	काकः	=	क् + आ + क् + अ + :
	कौशिकः	=	क् + औ + श् + इ + क् + अ + :
	बकः	=	ब् + अ + क् + अ + :
	कपोतः	=	क् + अ + प् + ओ + त् + अ + :
	नृपः	=	न् + ऋ + प् + अ + :
	नौका	=	न् + औ + क + आ

3. निम्नलिखित शब्दों में लगी मात्राओं को रिक्त स्थानों में लिखिए।

उत्तरम्-	काकः	=	क	+	।	+	कः		
	ज्ञानी	=	ज्ञ	+	।	+	न	+	ी
	नौका	=	न	+	ौ	+	क	+	ी

नृपः = न + ृ + पः

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

5 लिङ्गानुसारं संज्ञाशब्दानां ज्ञानम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित शब्दों के हिंदी में अर्थ लिखिए।

उत्तरम्-	कक्षा	कक्षा	पत्रम्	पत्ता	कृषकः	किसान
	वर्षा	बारिश	चटका	चिड़िया	धरा	पृथ्वी
	चक्रम्	पहिया	सर्पः	साँप		

2. निम्नलिखित शब्दों को इनके लिंग के अनुसार उपयुक्त स्तंभ में लिखिए।

उत्तरम्-	पुंल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
	श्वानः	चटका	पत्रम्
	मेघः	बालिका	पुस्तकम्
	बालकः	शिक्षिका	चक्रम्

3. निम्नलिखित शब्दों को संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्-	साँप	सर्पः	फूल	पुष्पम्
	धरा	वसुन्धरा	कुत्ता	श्वान

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

7 क्रियाणां प्रयोगः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित शब्दों के हिंदी में अर्थ लिखिए।

उत्तरम्-	नृत्यति	नाचती है।	लिखति	लिखता है।
	धावति	दौड़ता है।	पिबति	पीता है।
	खादति	खाता है।	पठति	पढ़ती है।

2. निम्नांकित चित्रों को देखकर उचित क्रियाएँ लिखिए।

उत्तरम्-

सः पठति।

सा नृत्यति।

सा खादति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

8

गणना

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. द्वौ मृगौ धावतः। ख. अष्ट कन्दुकानि सन्ति।
ग. द्वे बालिके पठतः।

2. निम्नलिखित पदों को अंकों में लिखिए।

उत्तरम्— एकोनविंशतिः 19 अष्टादश 18 त्रयोदश 13
द्वादश 12 नव 9 विंशतिः 20

3. निम्नलिखित अंकों को संस्कृत शब्दों में लिखिए।

उत्तरम्— १७ सप्तदश ११ एकादश १५ पञ्चदशम्
७ सप्त १४ चतुर्दश ८ अष्ट
६ षट् ५ पञ्च

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

9

विविधं ज्ञानम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. कमलं सुन्दरं भवति। ख. कमलम् सरोवरे विकसति।
ग. धेनुः तृणं खादति। घ. धेनुः दुग्धं यच्छति।
च. रजकः वस्त्राणि प्रक्षालयति

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. इदं सरोवरे विकसति। ख. धेनुः तृणं खादति।
ग. धेनुं माता अपि कथ्यते।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. यह कमल है। ख. गाय घास खाती है।
ग. लोग दूध पीते हैं। घ. यह मीठा दूध देती है।
ङ. दूध शरीर का पोषण करता है। च. धोबी गाँव में रहता है।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

10

पक्षिणः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. हंसः मानसरोवरे वसति। ख. हंसस्य वर्णः धवलः।

ग. शुकस्य वर्णः हरितः।

घ. मयूरः नृत्यति।

ङ. काकः कर्कशं वदति।

2. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— क. मयूरः अति सुन्दरः।

ख. काकस्य वर्णः कृष्णः।

ग. बकः जले वसति।

3. निम्नलिखित शब्दों को संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्— तोता = शुकः

मोर = मयूरः

बगुला = बकः

कौआ = काकः

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

12 अहम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. प्रिया विद्यालयं गच्छति।

ख. प्रिया कुक्कुरात् न विभेति।

ग. प्रियायै पठनं, लेखनं क्रीडनं गायनं च रोचते।

2. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्— क. अहं बुभुक्षिताय भोजनं यच्छामि।

ख. सः क्रीडनाय क्रीडाक्षेत्रे गच्छति।

ग. मम माता पिता च फलानि आनयतः।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. मैं पढ़ने के लिए जाती हूँ।

ख. मेरा भाई खेलने के लिए जाता है।

ग. मैं कुत्ते से नहीं डरती हूँ।

घ. मैं प्रतिदिन लिखती हूँ।

4. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— अहं = मैं

पठामि = पढ़ती हूँ।

गच्छति = जाता है

आनयतः = लाते हैं।

5. निम्नलिखित शब्दों का मिलान कीजिए।

उत्तरम्— पाठम् ← रोचते
क्रीडनम् ← पठामि
चौरात् ← गच्छति
क्रीडाक्षेत्रं ← विभेति

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

1 अकारान्त पुल्लिङ्गशब्दाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्- हंसः = हंस मयूरः = मोर मेघः = बादल
हस्तः = हाथ सूर्यः = सूरज शुकः = तोता

2. निम्नलिखित चित्रों के नाम संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्-

गजः

मयूरः

शशकः

3. निम्नलिखित शब्दों को संस्कृत में लिखिए।

उत्तरम्- खरगोश = शशकः बादल = मेघः चन्द्रमा = चन्द्रः
हाथी = गजः ऊँट = उष्ट्रः चूहा = मूषकः

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

2 आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्- अजा = बकरी वर्तिका = बतख चटका = चिड़िया
नासिका = नाक छात्रा = विद्यार्थिनी मक्षिका = मक्खी

2. सही मिलान कीजिए।

उत्तरम्-

- वृद्धा
- मक्षिका
- चटका
- नौका
- वर्तिका

3. शब्दों को पूर्ण कीजिए।

उत्तरम्- चटका वर्तिका छात्रा
नायिका नासिका नौका

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

3

अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— व्यजनम् = पंखा फलकम् = मेज मूलकम् = मूली
मित्रम् = मित्र गगनम् = आकाश वनम् = वन

2. नपुंसकलिङ्ग शब्द को चिह्नांकित (✓) कीजिए।

उत्तरम्— फलम् (✓) छात्रा महिला शशकः
लोमशा पुष्पम् (✓) विद्या प्रजा
भोजनम् (✓) कर्णः मित्रम् (✓) नायिका

3. निम्नलिखित शब्दों से वाक्य बनाइए।

उत्तरम्— क. कन्दुकम् = बालकः कन्दुकेन क्रीडति।
ख. फलम् = सः फलम् खादति।
ग. वनम् = रामः वनम् अगच्छत्।
घ. भोजनम् = कविता भोजनं खादति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

4

कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर हिन्दी में लिखिए।

उत्तरम्— क. जिन शब्दों का क्रिया के साथ सीधा संबंध होता है, उन्हें कारक कहते हैं; जैसे—बालकः पुस्तकं पठति। इस वाक्य में बालकः और पुस्तकं का क्रिया पठति से सीधा संबंध है।
ख. जिस साधन के द्वारा क्रिया की जाय उसे करण कारक कहते हैं, 'से' के द्वारा इसकी पहचान है जैसे—वह कलम से पत्र लिखता है। में कलम से में करण कारक है।
ग. जिसके लिए क्रिया की जाती है वहाँ संप्रदान का प्रयोग होता है; जैसे—राजा भिखारी के लिए दान देता है। इसमें भिखारी के लिए में संप्रदान कारक है।
घ. विभक्तियाँ निम्नलिखित प्रकार की होती हैं—

विभक्ति	चिह्न
प्रथमा	ने
द्वितीया	को
तृतीया	से/के द्वारा
चतुर्थी	को/के लिए
पञ्चमी	से (अलग होने से)

षष्ठी	का/के/की अथवा रा/रे/री
सप्तमी	में/पे/पर
सम्बोधन	हे, अरे, रे, भो
संबोधन को प्रथम विभक्ति का ही रूप मानते हैं।	

2. सही उत्तर को चिह्नंकित (✓) कीजिए।

- उत्तरम्— क. षष्ठी विभक्त्या: ख. अधिकरणकारकस्य
ग. सप्त घ. करणकारकस्य

3. निम्नलिखित का मिलान कीजिए।

- उत्तरम्— क. पञ्चमी (i) कर्म
ख. प्रथमा (ii) सम्बन्ध
ग. सप्तमी (iii) कर्ता
घ. द्वितीया (iv) सम्प्रदान
ङ. षष्ठी (v) अधिकरण
च. चतुर्थी (vi) अपादान

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

5

कर्ताकारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— क. बालकः पठति, लिखति ज्ञानं च अर्जयति।
ख. बालकाः व्यायामं मल्लयुद्धं च कुर्वन्ति।
ग. कृषकः क्षेत्रं गच्छति।
घ. कृषकौ वृष्टिजलेन क्षेत्रं सिञ्चतः।
ङ. कृषकाः क्षेत्रम् अवलोकयन्ति।
च. वानरः फलं खादति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. अयं बालकः किं करोति? ख. वानरौ वृक्षोपरि कूर्दतः।
ग. वानराः अत्र निवसन्ति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. बालकौ किं कुरुतः?
ख. ते बालकाः व्यायामं मल्लयुद्धं च कुर्वन्ति।
ग. कृषकौ वृष्टि जलेन सिञ्चतः। घ. अत्र बहवः वानराः निवसन्ति।
ङ. वानरौ वृक्षोपरि कूर्दतः।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

6

कर्मकारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. बालकः श्रुतलेखं लिखति। ख. कृषकौ चित्रे पश्यतः।
ग. रमेशः पाठं स्मरति।

2. उचित शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. बालकः श्रुतलेखं लिखति। ख. सखा नैव! अद्य अहं लेखं पठामि।
ग. भक्तौ ईश्वरं भजतः।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

7

करण कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. नद्याः जलेन मालाकारः वृक्षान् सिञ्चति।
ख. रमेशः जनकेन सह नदीं प्रति गच्छति।
ग. सुधा अश्वरथेन तत्र गच्छति।
घ. छात्राः तत्र कन्दुकेन व्यायामं कुर्वन्ति।
ङ. राकेशः कर्णाभ्यां बधिरः अस्ति।

2. रिक्त स्थान भरिए।

उत्तरम्— क. अत्र वृक्षाः लताः च सन्ति। ख. जलेन पुष्पाणि विकसन्ति।
ग. हरिणाः शावकैः सह चरन्ति?

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. अत्र एका शोभना नदी अस्ति। ख. रमेशः जनकेन सह नदीं गच्छति।
ग. तडागस्य तटे सर्वेषां मनः प्रसन्न भवति।
घ. मनुशः तत्र पादाभ्यां गच्छति।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. यहाँ बालक बालिकाओं के साथ खेलते हैं।
ख. राकेश कानों से बहरा है।
ग. सुधा भी घोड़े वाले रथ से वहाँ जाती है।
घ. जल से फूल खिलते हैं।

4. वाक्य बनाइए।

उत्तरम्— क. गच्छति = बालकः विद्यालयं गच्छति।
ख. विकसन्ति = तडागे कमलानि विकसन्ति।
ग. सिञ्चन्ति = कृषकाः क्षेत्राणि सिञ्चन्ति।
घ. भवन्ति = उद्यानस्य शोभाम् अवलोक्य जनाः प्रसन्नाः भवति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

8

सम्प्रदान कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. बालकः भोजनाय गृहम् आगच्छति।
ख. बालकः बालिका च पठनाय विद्यालयम् गच्छतः।
ग. जनाः उपयोगिनः वस्तूनि केतुम् इतस्ततः भ्रमन्ति।
घ. जनाः पर्यटनाय बन्दीनाथं गच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. नृपः ब्राह्मणाय दानं यच्छति।
ख. भृत्यः श्वानाय भोजनं यच्छति।
ग. जनाः पर्यटनाय बन्दीनाथं गच्छन्ति।

3. दिए गए शब्दों के चतुर्थी विभक्ति के रूप लिखिए।

उत्तरम्— शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
रामः	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
ब्राह्मणः	ब्राह्मणाय	ब्राह्मणाभ्याम्	ब्राह्मणेभ्यः
दिनेशः	दिनेशाय	दिनेशाभ्याम्	दिनेशेभ्यः

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. राजा ब्राह्मणाय दानं ददाति। ख. बालिके पठनाय विद्यालयं गच्छतः।
ग. जनाः पादाभ्यं महानसं गच्छन्ति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. लोग गर्भ कुंड में नहाने के लिए जाते हैं।
ख. नौकर कुत्ते को भोजन देता है।
ग. सभी मनोरंजन के लिए बाजार को जाते हैं।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

9

अपादान कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— क. हिमालयात् गङ्गा निस्सरति।
ख. वृक्षात् पुष्पाणि पतन्ति।
ग. छात्राः स्वगृहेभ्यः आगच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. अहं: नगरात् बहिः गच्छामि। ख. सः आचार्यात् पठति।
ग. भिक्षुकः गृहात् भिक्षां याचति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. गङ्गा हिमालयात् निस्सरति।

ख. वृक्षेभ्यः पुष्पाणि पतन्ति।

घ. कृषकः ग्रामात् नगरं गच्छति।

ग. रामः गृहात् विद्यालयं गच्छति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करे।

10

सम्बन्ध कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. उद्यानस्य वातावरणः अति सुन्दरः अस्ति।

ख. उद्याने अनेकानां वृक्षाणां पंक्तयः सन्ति।

ग. जलेन पुष्पाणि विकसन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. उद्यानस्य शोभा अतिरम्या अवर्णनीया च अस्ति।

ख. इदं मम मित्रस्य उद्यानम् अस्ति।

ग. विद्यालयस्य आचार्यः छात्राणां समक्षे वृक्षोपकारं वर्णयति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. इदं मम मित्रस्य उद्यानम् अस्ति।

ख. उद्यानस्य शोभा अतिरम्या अस्ति।

ग. वृक्षाणां अधिकं महत्त्वम् अस्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करे।

11

अधिकरण कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. आश्रमः रामनगरे अस्ति।

ख. अनेकाः छात्राः आश्रमे निवसन्ति।

ग. आश्रमे मत्तकोकिलः कूजति।

घ. पशुपक्षिणश्च फलानि भुक्त्वा मुदन्ति।

ङ. आश्रमे मुनयः ईश्वरं भजन्ति।

च. वानप्रस्थिनः आश्रमे निवसन्ति देवार्चनं च कुर्वन्ति।

छ. आश्रमं शान्तिस्थलं मन्यन्ते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. रामपुरनगरे एकः सुन्दरः आश्रमः अस्ति।

ख. उटजेषु मुनयः निवसन्ति।

ग. काव्यशास्त्राणां वेदानां च अध्ययने कालं नयन्ति।

घ. आश्रमे फलपूरिताः अनेकाः वृक्षाः सन्ति।

ड. आश्रमं शान्तिस्थलं मन्यन्ते।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. आश्रमे अनेकानि उटजानि सन्ति। ख. उटजेषु मुनयः निवसन्ति।
ग. तत्र बहवः छात्राः अपि निवसन्ति। घ. कोकिलः मधुरं मधुरं कूजति।
ड. आश्रमे मुनयः ईश्वरं भजन्ति।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. आश्रम में अनेक पशु-पक्षी रहते हैं।
ख. आश्रम में मतवाली कोयल मधुर-मधुर कूकती है।
ग. संध्या-तर्पण करके यज्ञ करते हैं।
घ. आश्रम को शान्ति का स्थान मानते हैं।
ड. आश्रम में फलों से भरे अनेक पेड़ हैं।

5. दिए गए शब्दों के सप्तमी विभक्ति (अधिकरण कारक) के रूप लिखिए।

उत्तरम्—	शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
क.	नगरम्	नगरे	नगरयोः	नगरेषु
ख.	आश्रमः	आश्रमे	आश्रमयोः	आश्रमेषु
ग.	जनः	जने	जनयोः	जनेषु
घ.	छात्रः	छात्रे	छात्रयोः	छात्रेषु
ड.	वृक्षः	वृक्षे	वृक्षयोः	वृक्षेषु

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

12

सम्बोधन कारकम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. अरुणः भोजनं खादति।
ख. अरुण वरुणौ तौ विद्यालम् गच्छतः।
ग. राम लक्ष्मणौ वनं गच्छतः।
घ. पितुः आदेशेन राम लक्ष्मणौ वनं गच्छतः।
ड. रामस्य पत्नी सीता अस्ति।
च. रामः लक्ष्मणः सीता च भारतस्य जनानाम् आदर्शाः सन्ति।
छ. वरुणः विद्यालयं गच्छति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. अहम् तु विद्यालयं गच्छामि।
ख. आम् गुरुवर! नृपः दशरथस्य आदेशेन तौ वनं गच्छतः।
ग. भो शुभ्रे! चित्रे सा महिला का अस्ति?
घ. अहम् न जानामि।
ड. वयं तान् नमामः पूजयामः च।

3. सही मिलान कीजिए।

उत्तरम्—	क. त्वम्	(i) तुम सब
	ख. तिष्ठ	(ii) मैं
	ग. यूयम्	(iii) तुम
	घ. तौ	(iv) दोनों
	ङ. अहम्	(v) बैटो/रुको

4. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखें।

उत्तरम्—	त्वम्	तुम	आगच्छामि	आता हूँ।
	अहम्	मैं	वनं	वन को।
	अपि	भी	आदेशेन	आदेश से।
	यूयम्	तुम सब	गच्छतः	जाते हैं।
	तिष्ठ	रुको, बैटो	जानामि	जानता हूँ।

5. रिक्त स्थान धातु शब्द चुनकर भरिए।

उत्तरम्—	क. अहम् भोजनं खादामि।	ख. त्वम् विद्यालयम् गच्छसि।
	ग. रामलक्ष्मणौ वनम् गच्छतः।	घ. यूयम् चित्रम् पश्यथ।
	ङ. तौ विद्यालयम् गच्छतः।	

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	क. हे वरुण! अहं भोजनं खादामि।
	ख. हे गुरुवर! सा तु रामस्य पत्नी सीता अस्ति।
	ग. भो बाला! वयं तान् पूजयामः।
	घ. दीपा! किं त्वं जानासि?
	ङ. शुभ्रा! रामः, लक्ष्मणः और सीता च अस्माकम् आदर्शाः सन्ति

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

13

मम विद्यालयः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—	क. छात्राः पठनाय विद्यालयं गच्छन्ति।
	ख. शिक्षकाः बालकान् उपदिशन्ति यत् बलं रक्षकाय भवति, पठनं ज्ञानाय भवति, सज्जनाः च परोपकाराय जीवन्ति।
	ग. पुस्तकानाम् पठनेन ज्ञानं भवति।
	घ. क्रीडास्थले छात्राः क्रीडन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्—	क. ते शिक्षकान् प्रणमन्ति।
	ख. मम विद्यालये एकः पुस्तकालयः अपि अस्ति।
	ग. वयम् तत्र पठनाय गच्छामः।
	घ. छात्राः अत्र परिश्रमेण पठन्ति।
	ङ. छात्राः तत्र क्रीडन्ति।

3. सही मिलान कीजिए।

उत्तरम्—	क. अत्र	←	(i) यह
	ख. तत्र	←	(ii) भी
	ग. यत्र	←	(iii) यहाँ
	घ. अपि	←	(iv) और
	ङ. च	←	(v) जहाँ
	च. अयं	←	(vi) वहाँ

4. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्—	मम	=	अयं मम पुस्तकम् अस्ति।
	अत्र	=	हरि अत्र अस्ति।
	च	=	रामः श्यामश्च विद्यालयं गच्छतः।
	ते	=	ते शिक्षकान् प्रणमन्ति।
	अपि	=	मम कक्षायाम् सीता अपि पठति।
	सन्ति	=	मम विद्यालये वृक्षाः अपि सन्ति।
	भवन्ति	=	वसन्त ऋतौ मानवाः, पशवः पक्षिणः च प्रमुदिताः भवन्ति।
	वयं	=	वयं क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	क. मेरा विद्यालय सुंदर है।
	ख. सज्जन परोपकार के लिए जीते हैं।
	ग. पुस्तकों के पढ़ने से ज्ञान होता है।
	घ. मेरे विद्यालय में पुस्तकालय भी है।
	ङ. हम वहाँ पढ़ने के लिए जाते हैं।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	क. अयं मम विद्यालयः अस्ति।	ख. बलं रक्षकाय भवति।
	ग. पठनेन ज्ञानं भवति।	घ. छात्राः तत्र क्रीडन्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

14 पिपासितः काकः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—	क. कस्मिंश्चिद् वने एकः काकः आसीत्।
	ख. काकः नगरात् नगरं ग्रामात् ग्रामं च अभ्रमत्।
	ग. आम्! घटे जलं स्वल्पम् आसीत्।
	घ. जले बहून् पाषाण खण्डान् क्षिप्तेन जलम् उपरि आगतम्।
	ङ. काकः जलं पीत्वा सन्तुष्टः अभवत्।
	च. बुद्धिपूर्वकं यत्नेन काकः सफलतां प्राप्नोत्।

2. रिक्त स्थानों को भरिए।

उत्तरम्—	क. एकदा ग्रीष्मर्तौ सः पिपासया अति आकुलः अभवत्।
	ख. सहसा सः एकं घटम् अपश्यत्।
	ग. घटे जलं स्वल्पं आसीत्।

घ. जलं पीत्वा सः सन्तुष्टः अभवत्।

ङ. बुद्धिपूर्वकं यत्नेन सः काकः सफलतां प्राप्नोत्।

च. यूयम् अपि बुद्धिपूर्वकं यत्नं करिष्यथ तु सफलताम् अवश्यमेव प्राप्स्यथा।

3. निम्नलिखित वाक्यों में प्रयुक्त अव्ययपदों को चुनकर लिखिए।

उत्तरम्— क. अति ख. च ग. सहसा
घ. शनैः शनैः ङ. अपि, तथैव च. यदि, तु

4. समानार्थक पदों को लिखिए।

उत्तरम्— वनम् = अरण्यम् आकुलः = व्याकुलः जलम् = सलिलम्
वृक्षः = पादपः काकः = वायसः यत्नम् = प्रयत्नः
बुद्धिः = मतिः दिवसः = वासरः घटः = कुम्भः
अति = बहुतः

5. निम्नलिखित शब्दों को वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— सः = सः विद्यालयं गच्छति।
एकः = वृक्षे एकः शुकः आसीत्।
अपि = वयं अपि बुद्धिपूर्वकं प्रयत्नं कर्तव्यम्।
ग्रामं = ग्रामं निकषा एकं विशालम् उद्यानम् अस्ति।
यत्नेन = बुद्धिपूर्वकं यत्नेन काकः सफलतां प्राप्नोत्।
यूयम् = यूयं कुत्र गच्छथ?
सहसा = सः सहसा अगच्छत्।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

15 वार्तालापः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. अहं छात्रावासे निवसामि।
ख. मम पिता मुम्बई नगरे निवसामि।
ग. अत्र मम अनेकानि मित्राणि सन्ति।
घ. अहं मित्रैः सह क्रीडामि।
ङ. मद्यं फलं रोचते।
च. अहं अवकाशदिवसेषु स्व गृहं गच्छामि।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

16 व्यवहारोपयोगिनः शब्दाः

विद्यार्थी स्वयं करें।

1

बुद्धिमान् शिष्यः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. आचार्यः गङ्गा तीरे कौशल नगरे निवसति स्म।
 ख. आचार्यः स्व शिष्ययोः बुद्धिकौशलस्य परीक्षार्थं ताभ्याम् एकैकं रूप्यकं दत्त्वा अकथयत् येन युवयोः प्रकोष्ठौ पूर्येयातां तादृशं किमपि वस्तु, क्रीत्वा आनयताम्।
 ग. दीर्घः शिष्यः कृषकस्य गृहात् तेन रूप्यकेण एकं पलालभारं क्रीत्वा तेन स्वयमवे प्रकोष्ठ अपूरयत्।
 घ. लघुः शिष्यः विपणं गत्वा दीपकमेकम् आनयत्।
 ङ. आचार्यस्य प्रीतिः लघु शिष्यस्य बुद्धि कौशलस्य कारणात् तस्मिन्नेव अवर्धत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. तयोः वयसि एकः दीर्घः तु एकः लघुः आसीत्।
 ख. युवयोः प्रकोष्ठौ पूर्येयातां तादृशं किमपि वस्तु क्रीत्वा आनयताम्।
 ग. तेन रूप्यकेण एकं पलालभारं क्रीतवान्।
 घ. तद् विज्ञाय गुरुः तस्मै अक्रुध्यत्।

3. संधि-विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— दीर्घास्तु = दीर्घ + अस्तु
 दीपकमेकम् = दीपकम् + एकम्
 तदनन्तरम् = तत् + अनन्तरम्
 पूरितोऽयम् = पूरितः + अय्
 किमपि = किम् + अपि
 कोऽपि = कः + अपि

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. गुरोः = गुरोः प्रीतिः लघु शिष्ये अवर्धत्।
 ख. एकैकम् = आचार्यः ताभ्यां एकैकं रूप्यकम् अददात्।
 ग. तस्मै = आचार्यः तस्मै अवदत्—“त्वया एतत् साधु न कृतम् इति।”
 घ. हर्षम् = आचार्यः हर्षं प्रकाटयत्—“साधु! साधु कृतं त्वया।”

5. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. आचार्य के द्वारा उन दोनों के लिए एक-एक रुपया दिया गया।
 ख. आचार्य वर! यह कमरा भर दिया।
 ग. वह एक दीपक ले आया।
 घ. आचार्य की उस पर प्रीति बढ़ गयी।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. आश्रमः शान्तः रमणीयश्च आसीत्।
 ख. आश्रमे एकः विद्वान् आचार्यः वसति स्म।
 ग. गुरुः शिष्यान् गुरुदक्षिणाम् आनेतुम् अकथयत्।
 घ. छात्राः स्व स्व जनकात् पृष्ट्वा धनानि, वस्त्राणि सुवर्णानि च दातुम् ऐच्छन्।
 ङ. एकः शिष्यः अकथयत् “यत् मम पार्श्वे विपुलं धनम् अस्ति परं चौर कर्म
 नोचितम् अस्ति। ईश्वरः सर्वान् पश्यति।” एतद् वचनं श्रुत्वा आचार्यः तेन प्रसन्न
 अभवत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. तत्र पठनाय सुदूरात् छात्राः आगच्छन्।
 ख. सर्वे शिष्याः तथैव अकुर्वन्।
 ग. ईश्वरः सर्वान् पश्यति।
 घ. एतत् वचनं श्रुत्वा आचार्यः करुणार्द्रः अभवत्।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. तस्मिन् आश्रमे दूरात्-दूरात् छात्राः पठनाय आगच्छन्।
 ख. केचन् शिष्याः उद्यानात् पुष्पाणि आनयन्ति।
 ग. अहं संस्कृतं भाषां पठामि।
 घ. धातव्यम्! ईश्वरः सर्वान् पश्यति।

4. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. रमणीयः = आश्रमः रमणीयः शान्तश्च आसीत्।
 ख. निर्धनः = आश्रमे एकः निर्धनः छात्रः पठति।
 ग. धनम् = ये स्वस्थाः भवन्ति तेनेव धनं लभन्ते।
 घ. सफलः = यः स्वस्थः भवति सः एव जीवने सफलः भवति।

5. क्रिया पदों को चुनिए और लिखिए।

- उत्तरम्— क. पठनाय, अगच्छत्। ख. पृष्ट्वा, नेतव्यम्।
 ग. आनयत्। घ. अभवत्।

6. निम्न शब्दों को उचित अर्थ के साथ मिलाइए।

- उत्तरम्— क. रमणीयः → i. शांत
 ख. लुब्धः → ii. प्राचीन काल में
 ग. करुणार्द्रः → iii. लालची, लोभी
 घ. प्राचीनकाले → iv. सुन्दर
 ङ. शान्तम् → v. करुणा से युक्त

7. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. आश्रम में एक विद्वान् आचार्य रहते थे।

- ख. क्या तुम निर्धन हो?
 ग. ईश्वर सभी को देखता है।
 घ. वहाँ पढ़ने के लिए बहुत दूर से छात्र आते थे।

क्रियाकलाप:

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

3 बुद्धिबलम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. सिंह: अति निर्दय: आसीत्।

ख. सर्वे पशव: सिंहस्य दुष्टेन व्यवहारेण दु:खिता आसन्, अत: सर्वे पशव: सिंह समीपं अगच्छन्।

ग. सिंह: कूपस्य जले स्व प्रतिबिम्बम् अपश्यत्।

घ. क्रोधेन परिपूर्ण: सिंह: अपरं सिंहं हन्तुम्, आत्मानं कूपे अक्षिपत् पञ्चतत्त्वं च प्राप्नोत्।

ङ. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. एकस्मिन् वने एक: सिंह: वसति स्म।

ख. शशक: अति चतुर: आसीत्।

ग. स मां अवारयत् खादितुं च उद्यत: अभवत्।

घ. अस्मिन् कूपे एव स: सिंह: वसति।

ङ. अहं तत्र गत्वा पश्यामि।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. वह बहुत निर्दयी था।

ख. उसके व्यवहार से सभी प्राणी दु:खी थे।

ग. इस प्रकार एक बार एक खरगोश की बारी आई।

घ. वह शेर बहुत भूखा था।

ङ. वह दूसरा शेर कहाँ है?

च. पास ही एक कुआँ है।

4. विपरीतार्थक शब्दों का मिलान कीजिए।

उत्तरम्— एक: ← बहु
 दुखिता: ← दूरम्
 चतुर: ← अनेक:
 निर्दय: ← मूर्ख:
 समीपं ← कृपालु:
 अल्प ← मुदिता:

क्रियाकलाप:

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. कण्ठस्य भूषणं सत्यं अस्ति। ख. सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः।
 ग. क्षणशः विद्यामर्थं चिन्तयेत्।
 घ. अभिवादनशीलस्य आयुर्विद्या यशोबलं चत्वारि वस्तूनि वर्धन्ते।
 ङ. मातरं पितरं सर्वयत्नेन पूजयेत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः।
 ख. क्षणत्यागे कुतो विद्या कण त्यागे कुतो धनम्।
 ग. राजद्वारे श्मशाने च यः तिष्ठति सः बान्धवः।
 घ. शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च न नमन्ति कदाचन।
 ङ. हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम्।

3. निम्न शब्दों को इनके अर्थ से मिलाइए।

उत्तरम्—	शब्दः	अर्थः
क.	सर्वनाशे	(i) भुखमरी में
ख.	वृद्धोपसेविनः	(ii) प्रयत्नपूर्वक
ग.	यत्नेन	(iii) सम्पूर्ण नष्ट होने पर
घ.	दुर्भिक्षे	(iv) बड़ों की सेवा

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. हस्त कर्णयोः आभूषणे दानं सत्यं च स्तः।
 ख. विद्या प्राप्त्यै प्रति पलस्य सदुपयोगं कर्तव्यम्।
 ग. शत्रु-संकटे यः सह तिष्ठति सः सत्यं मित्रम् अस्ति।
 घ. यः वृद्धोपसेविन अस्ति, तस्य चत्वारि वस्तूनि वर्धन्ते।
 ङ. शुष्क वृक्षः कदापि न नमति।
 च. मातरं पितरं सर्वयत्नेन पूजयेत्।

5. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. दानं समर्थस्य दानं वृथा भवति।
 ख. कार्यं तव पिता किं कार्यं करोति?
 ग. नित्यं नद्यः नित्यं परोपकाराय प्रवहन्ति।
 घ. कुतो क्षण त्यागे कुतो विद्या कण त्यागे कुतो धनम्।

6. निम्नलिखित शब्दों की संधि विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— सर्वनाशे = सर्व + नाशे चैव = च + एव
 विद्यामर्थं = विद्याम् + अर्थं आयुर्विद्या = आयुः + विद्या

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

5

संस्कृतभाषा

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. संस्कृतभाषा मधुरा, सरला परिशुद्धा च अस्ति।
 ख. विश्वस्य आदिग्रन्थाः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः अथर्ववेदश्च सन्ति।
 ग. संस्कृत भाषा सर्वासांभाषाणां जननी मन्यते।
 घ. पुरा संस्कृतस्य अध्ययनार्थं बालकाः गुरुकुले गच्छन्ति स्म।
 ङ. भारतस्य प्राणभूता संस्कृत भाषा अस्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. संस्कृतभाषायाः साहित्यम् अतीव सरसं वर्तते।
 ख. वेदस्य अङ्गानि अपि संस्कृत भाषायामेव सन्ति।
 ग. संस्कृत भाषायाः साहित्यम् अतीव सरसं वर्तते।
 घ. वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धारयतेति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. संस्कृतभाषा संसारस्य सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा अस्ति।
 ख. मानवीय गुणानां संस्काराणाञ्च उद्गम स्थानं संस्कृतमेव अस्ति।
 ग. संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी मन्यते।
 घ. संसारे षोडश संस्काराः भवन्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. अनुकरणीयः = महापुरुषाणाम् आचारः अनुकरणीयः अस्ति।
 ख. विश्वस्य = विश्वस्य सर्वासु नदीषु गङ्गा नदी पवित्रा पूज्या च अस्ति।
 ग. गीर्वाणभारती = जनैः संस्कृतभाषा गीर्वाणभारती अपि कथ्यन्ते।
 घ. भाषायाः = संस्कृतभाषायाः अध्ययनेन एव वयं भारतीयाः स्म।

5. संधि विच्छेद करो।

- उत्तरम्— क. अध्ययनार्थम् = अध्ययन + अर्थम्
 ख. संस्कृतभाषायामेव = संस्कृतभाषायाम् + एव
 ग. समलंकरोति = सम् + अलंकरोति
 घ. उद्गमस्थानं = उत् + गमः + थानं

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

6

पितृभक्तः श्रवणः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. श्रवणकुमारः पितृभक्तः आसीत्।

- ख. वने श्रवण कुमारस्य माता पितरौ आगच्छताम्।
 ग. राजा वृद्धं अकथयत् यत् क्षम्यताम्! अज्ञानात् बाणेन तव निर्दोष पुत्रम् अहनत्।
 घ. वृद्धः राज्ञे शापम् अददात् यत् यथा अहं पुत्रशोकेन प्राणान् त्याजामि तथैव त्वमपि पुत्रवियोगात् मृत्युं प्राप्स्यसि।
 ङ. श्रवणकुमारः नदीतीरं जलं आनेतुम् आगच्छत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. श्रवण कुमारः पितृभक्तः आसीत्।
 ख. एकस्मिन् दिने ते अयोध्यां निकषा अगच्छन्।
 ग. सः जलम् आनेतुं नद्याम् अगच्छत्।
 घ. अज्ञानात् बाणेन तव निर्दोष पुत्रम् अहनत्।
 ङ. राजा दशरथः तयोः अन्धयोः समीपे आगच्छत्।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. श्रवणकुमारः मातापित्रोः भक्तः आसीत्। ख. बाणेन श्रवणकुमारं अहनत्।
 ग. तस्य माता पितरौ नेत्रहीनौ आस्ताम्। घ. गजः नद्यां जलं पिबति।
 ङ. आवां पिपासितौ स्वः। च. जलं आनय।
 छ. कोऽपि गजः नद्यां जलं पिबति।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. उसके माता-पिता बूढ़े और अंधे थे।
 ख. अज्ञानता से तुम्हारा निर्दोष पुत्र बाण से मार दिया।
 ग. हम दोनों प्यासे हैं।
 घ. तब घड़े की आवाज को सुनकर राजा दशरथ ने शब्दभेदी बाण छोड़ दिया।
 ङ. कोई हाथी नदी में जल पी रहा है।
 च. वे घूमते हुए अयोध्या के पास गए।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

7 कदा किं करणीयम्?

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. अहं प्रातः काले पञ्चवादने शय्यां त्यजामि।
 ख. अहं प्रातःकाले षट्वादने आचार्येण प्रदत्तं गृहकार्यं पूर्णं करोमि।
 ग. व्यायामेन शरीरं निरोगं पुष्टं च भवति।
 घ. अहं विद्यालये गुरुजनान् सादरं अभिवादयामि सहपाठिनः च प्रणमामि। अहं अध्ययने, सांस्कृतिक कार्यक्रमे, क्रीडाषु, विद्यालयीय कार्यकलापेषु प्रतिभागं नयामि।
 ङ. अहं सार्धं अष्टवादने विद्यालयं गच्छामि।
 च. अहं दूरदर्शने शिक्षा प्रदानि मनोरञ्जकानि च कार्यक्रमाणि पश्यामि।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. अहं प्रातः काले पञ्चवादने शय्यां त्यजामि।
ख. व्यायामेन शरीरं पुष्टं निरोगं च भवति।
ग. गुरुजनान् सादरं सश्रद्धं सविनयं च अभिवादयामि।
घ. मम माता अल्पहारं दुग्धं च यच्छति।
ङ. अहं स्वकार्यं स्वयम् एव करोमि।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. अहं प्रातः काले पञ्चवादने शय्यां त्यजामि।
ख. अहं मातरं पितरं च चरणौ सादरं नमामि।
ग. अहं ईश्वरं स्मरामि।
घ. व्यायामेन शरीरं पुष्टं निरोगं च भवति।
ङ. अहं विद्यालयस्य कार्यकलापेषु सोत्साहं प्रतिभागं नयामि।
च. अहं स्व-कार्यं स्वयमेव करोमि।

4. निम्नलिखित शब्दों का प्रयोग करते हुए वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— क. प्रातःकाले = प्रातःकाले खगाः कूजन्ति।
ख. च = मोहनः सोहनश्च विद्यालयं गच्छतः।
ग. प्रदत्तम् = अहं मात्रा दत्तं दुग्धं पीत्वा शय्यां गच्छामि।
घ. प्रतिभागः = अहं विद्यालयस्य कार्यकलापेषु सोत्साहं प्रतिभागं नयामि।
ङ. दुग्धम् = मम माता अल्पहारं दुग्धं च यच्छति।
च. पर्यन्तम् = अहं सायंकाले षट्वादनतः सप्तवादन पर्यन्तं दूरदर्शनं पश्यामि।
छ. एव = आजादः बाल्याकालात् एव प्रखरबुद्धिः आसीत्।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

8

वार्तालापः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. सौरभः दूरदर्शनं द्रक्ष्यति।
ख. वसीमः ताजमहलस्मारकं द्रष्टुं आगरानगरं गमिष्यति।
ग. ताजमहलं आगरानगरे स्थितः।
घ. वैभवः तरणतालं गत्वा तरणम् अवगमिष्यति।

2. उचित पदों से रिक्त स्थान भरिए।

- उत्तरम्— क. छात्राः परस्परं वार्ता कुर्वन्ति। ख. अहं दूरदर्शनं द्रक्ष्यामि।
ग. वैभवः मनोरञ्जकं कार्यं करिष्यति। घ. वैभवः तरणतालं गमिष्यति।

3. क्रिया पदों को लृट् लकार में बदलिए।

- उत्तरम्— गच्छति = गमिष्यति पश्यामि = द्रक्ष्यामि
पठति = पठिष्यति पिबथः = पास्यथः

लिखन्ति =	लेखिष्यान्ति	खादथ =	खादिष्यथ
धावसि =	धाविष्यसि	हसावः =	हसिष्यावः
क्रीडसि =	क्रीडिष्यसि	भवामः =	भविष्यामः

4. वर्ण-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्-	सम्यक् =	स् + अ + म् + य् + अ + क्
	व्यायामम् =	व् + य् + आ + य् + आ + म् + अ + म्
	कार्यम् =	क् + आ + र् + य् + अ + म्
	छात्राः =	छ् + आ + त् + र् + आ + अः
	ज्ञातम् =	ज् + ज् + आ + त् + अ + म्
	शयनम् =	श् + अ + य् + अ + न + अ + म्

5. उदाहरण के अनुसार अलग अलग लिखिए।

उत्तरम्-	पुल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
	दिवसः	वार्ता
	छात्रः	मातामही
	पितामहः	छात्रा

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

9 असमीक्ष्यं नैव कर्तव्यम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्-	क. ब्राह्मणः कौशल देशे प्रतिवसति स्म।
	ख. जलाय तडागं ब्राह्मणी अगच्छत्।
	ग. नकुलः सर्पेण सह युद्धम् अकरोत्।
	घ. ब्राह्मणी गृहे पुत्रं सुखने सुप्तं सर्पं च मृतं विलोक्य दुःखिता अभवत्।
	ङ. अस्याः कथया एषा शिक्षा प्राप्यते यत् असमीक्ष्यं न कर्तव्यम्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्-	क. अहं जलाय तडागं गच्छामि।	ख. नकुलः मातुः अग्रे अगच्छत् ।
	ग. मुखे रक्तं लिप्तम् अस्ति।	घ. नकुलः सर्पं खण्डशः अकरोत्।
	ङ. ब्राह्मणी नकुलं अमारयत्।	

3. निम्नलिखित शब्दों का अर्थ लिखो।

उत्तरम्-	शब्द	अर्थ
	प्रसूय	= जन्म देकर
	सहसा	= अचानक
	खण्डशः	= टुकड़े
	वृत्तान्तम्	= कथा (वृत्तांत)

ज्ञात्वा = जानकर

भवान् = आप

4. निम्नलिखित शब्दों के साथ उपयुक्त विशेषण का प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— अनेकाः वृक्षाः। मधुराणि फलानि। मनोहरम् उद्यानम्।

चतुराः छात्राः। उन्नतः हिमालयः। पुष्पिता लता।

5. निम्नलिखित शब्दों का संधि-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्— क. दध्यानय = दधि + आनय

ख. तस्योपरि = तस्य + उपरि

ग. श्रीशः = श्री + ईशः

घ. नकुलोऽपि = नकुलः + अपि

ङ. स्वपराक्रमं = स्व + पराक्रमं

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

10 आदर्शः छात्रः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. रमेशः तृतीय कक्षायां पठति। ख. रमेशः आदर्शः छात्र अस्ति।

ग. सः गुरुणाम् आज्ञां पालयति। घ. सः शिक्षकान् समादरति।

ङ. सः क्रीडा क्षेत्रे क्रीडति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. एषः रमेशः अस्ति। ख. सः क्रीडाक्षेत्रे क्रीडति।

ग. सः गुरुणाम् आज्ञां पालयति। घ. रमेशः आदर्शः छात्रः अस्ति।

ङ. तत्र यथोचितं व्यायामं च करोति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. एषः कः अस्ति? ख. रमेशः तृतीय कक्षायां पठति।

ग. सः गुरुणाम् आज्ञां पालयति। घ. सः क्रीडा क्षेत्रे क्रीडति।

ङ. सः मातुः पितुः च पादयोः नमति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

11 नीति श्लोकाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. स्वदेशे राजा पूज्यते।

ख. फलिनो वृक्षाः गुणिनो जनाः च नमन्ति।

ग. मक्षिकाः व्रणम् इच्छन्ति।

घ. उत्तमाः जनाः मानम् इच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. नमन्ति फलिनोवृक्षाः नमन्ति गुणिनोजनाः।

शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च न नमन्ति कदाचन॥

ख. अधमाः धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः।

उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्॥

ग. नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति सज्जनाः॥

मक्षिकाः व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. राजा कैवल्यं स्वदेशे पूज्यते।

ख. उत्तमाः जनाः मानम् इच्छन्ति।

ग. सज्जनाः जनाः शान्तिम् इच्छन्ति।

घ. सर्वदा मधुरा वाणी वक्तव्या।

4. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— क. विद्वान्=विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

ख. शुष्कवृक्षाः=शुष्कवृक्षाः कदापि न नमन्ति।

ग. वक्तव्यम्=प्रिय वाक्यं वक्तव्यम्।

घ. सज्जनाः=सज्जनाः जनाः शान्तिम् इच्छन्ति।

5. श्लोकों को पूरा कीजिए।

उत्तरम्— क. प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति मानवाः।

तस्मात् तदैव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

ख. मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोषवत्।

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति सः पण्डितः॥

6. निम्नलिखित शब्दों का संधि-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्— मूर्खाश्च = मूर्खाः + च

धनमिच्छन्ति = धनम् + इच्छन्ति

कलहमिच्छन्ति = कलहम् + इच्छन्ति

शुष्कवृक्षाः = शुष्कः + वृक्षाः

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

12

अस्माकं देशः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. गंगा नदी हिमालयात् निःसरति।

ख. भारतस्य दक्षिणभागे 'हिन्दमहासागरः' अस्ति।

ग. भारतस्य उत्तरदिशायां पर्वतराजः हिमालयः अस्ति।

- घ. भारतस्य पूर्वदिशायां ब्रह्म देशः बांग्लादेशः च स्त।
2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।
 उत्तरम्— क. अस्माकं देशे अनेकानि तीर्थस्थानानि सन्ति।
 ख. मम देशस्य नाम भारतवर्षः अस्ति।
 ग. जनाः राजा भरतस्य नाम्ना अस्माकं देशं भारतवर्षः कथयन्ति।
3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।
 उत्तरम्— क. अयं मम प्रदेशः अस्ति। ख. भारत महान् देशः अस्ति।
 ग. अहं भारत देशस्य रक्षकः अस्मि। घ. मम देशस्य नाम भारतः अस्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

13

परोपकाराय मम जीवनम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— क. कृषकः हलेन क्षेत्रं कर्षति।
 ख. कृषकः जनेभ्यः अन्नानि वस्त्राणि च यच्छति।
 ग. सैनिकः नागरिकाणां सुरक्षां करोति।
 घ. जनानां सीमा प्रदेशानां च रक्षा सैनिकस्य कर्तव्यम्।
 ङ. सरितायाः जलं स्नानाय, प्रक्षालनाय, सिञ्चनाय च अस्ति।
2. मंजूषा (बॉक्स) में से विपरीतार्थक शब्द छाँटकर लिखिए।
 उत्तरम्— पूरिता = रिक्ता जीवनम् = मरणम् नक्तम् = दिवा
 प्रातः = सायम् श्वेतः = कृष्णः
3. सही मिलान कीजिए और वाक्य बनाइए।
 उत्तरम्—
• कृषकाः	←	→	• फलन्ति।
• सरिताः	←	→	• दिवानक्तं कार्यं कुर्वन्ति।
• वृक्षाः	←	→	• परोपकाराय सीमाप्रदेशं गच्छन्ति।
• वीराः	←	→	• प्रवहन्ति।
• सैनिकाः	←	→	• जीवन्ति।
- उत्तरम्— क. कृषकाः परोपकाराय दिवानक्तं कार्यं कुर्वन्ति।
 ख. सरिताः परोपकाराय प्रवहन्ति।
 ग. वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति।
 घ. वीराः परोपकाराय जीवन्ति।
 ङ. सैनिकाः परोपकाराय सीमा प्रदेशं गच्छन्ति
4. चित्र देखकर वाक्य पूरा कीजिए।
 उत्तरम्— क. अहं वृक्षः अस्मि।
 ख. अहं जनेभ्यः फलानि यच्छामि।

- ग. अहं पथिकेभ्यः छायां यच्छामि।
घ. मम जीवनम् एव परोपकाराय अस्ति।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. मम जीवनं परोपकाराय अस्ति।
ख. जनानां रक्षा एव मम कर्तव्यम् अस्ति।
ग. अहं जलेन पूरिता अस्मि।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

14 शरीरस्य अङ्गानि

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. शरीरे बहूनि अङ्गानि भवन्ति। ख. मुखे दन्ताः भवन्ति।
ग. दन्तैः वयं भोजनं चर्वामः। घ. वयं उद्यानं गच्छामः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. इदं शरीरम् अस्ति। ख. सर्वोपरि शिरः अस्ति।
ग. अधो भागे पादौ स्तः। घ. पुष्पैः वयं देवपूजां कुर्मः।
ङ. वयं पादाभ्यां चलामः।
च. ललाटेन, कपोलाभ्यां केशैः च मस्तकस्य शोभा भवति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. शरीरे बहूनि अङ्गानि भवन्ति।
ख. सर्वोपरि शिरः भवति।
ग. अधो भागे पादौ स्तः।
घ. शरीरस्य मध्यभागे उदरं, वक्षःस्थलं स्तः।
ङ. वयं नेत्राभ्यां वस्तूनि पश्यामः।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. मुँह के नीचे गर्दन है।
ख. फूलों से हम देवों की पूजा करते हैं।
ग. पीठ और दोनों हाथ इत्यादि अंग हैं।
घ. नाक से हम फूलों को सूँघते हैं।
ङ. कानों से पाठ सुनते हैं।

5. निम्नलिखित शब्दों को संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— गर्दन = ग्रीवा कान = कर्णः गाल = कपोलः
नाक = नासिका छाती = वक्षःस्थलम् पैर = पादौ

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

15

एक: परिवार:

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. अत्र एक: परिवार: वसति।
 ख. परिवारे पञ्च सदस्या: सन्ति।
 ग. एक: कुक्कुर: गृहद्वारे स्थित्वा गृहं रक्षति।
 घ. अद्य एष: परिवार: गृह प्रवेशाय नवग्रह-पूजनं करोति।
 ङ. रावणस्य दश मुखानि सन्ति।

2. कोष्ठक से उचित पद लेकर प्रश्न-निर्माण कीजिए।

- उत्तरम्— क. गृहे कति कक्षा: सन्ति? ख. ऋषय: कति सन्ति?
 ग. पितामही कम् वदति? घ. कस्य दश मुखानि सन्ति?
 ङ. का पूजायै फलानि आनयति?

3. परस्पर मेल कीजिए।

- उत्तरम्— क. कुक्कुर: (i) सदस्या:
 ख. पूजनम् (ii) गृह-रक्षा
 ग. परिवार: (iii) फलानि
 घ. हस्त (iv) मुखानि
 ङ. रावण: (v) अङ्गुलयः

4. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. परिवार में पाँच सदस्य हैं। ख. इस घर में एक परिवार रहता है।
 ग. मेरे दस उंगलियाँ और दो पैर हैं।
 घ. यहाँ अठारह लड्डू हैं।
 ङ. ग्रह नौ होते हैं।

5. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखो।

- उत्तरम्— शब्दाः अर्थाः
 क. शयनकक्षा: = शयनकक्ष
 ख. पितामही = दादी
 ग. स्थित्वा = रहकर
 घ. कुक्कर: = कुत्ता
 ङ. गृहप्रवेशाय = गृहप्रवेश के लिए

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

16

व्याकरणम्

विद्यार्थी स्वयं करें।

1

जीवनोद्देश्यः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. मानवजीवनस्य त्रीणि उद्देश्यानि सन्ति; तद्यथा—उद्योगः, भक्तिः सार्थक कर्मश्च।
 ख. ये जनाः उद्योगं श्रेष्ठं मन्यन्ते ते सफलतां प्राप्नुवन्ति।
 ग. भक्त्याः नव प्रकाराः भवन्ति।
 घ. केशव कीर्तन श्रेष्ठतमा भक्तिः।
 ङ. यत् अधीतं तत् अध्यापितम् अर्थात् किञ्चित् किञ्चित् संग्रहं कृत्वा दानं करणीयम् इति सार्थककर्मः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. मानवजीवनस्य त्रीणिः उद्देश्यानिः प्रमुखानि सन्ति।
 ख. उद्योगं विना मानव शरीरं व्यर्थं प्रतीयते।
 ग. जनाः संसारस्य उन्नत्यै उद्योगं कुर्युः।
 घ. गीतायाम् अस्याः एव महत्त्वं प्रतिपादितम्।
 ङ. इदं व्यये कृतेऽपि नित्यं वर्द्धते।

4. क्रिया और सर्वनाम पदों को रेखांकित कीजिए और लिखिए।

उत्तरम्—		क्रिया	सर्वनाम
क.	अस्माभिः उद्योगम् अवश्यं करणीयम्।	करणीयम्	अस्माभिः
ख.	ये उद्योगं श्रेष्ठं मन्यन्ते ते सफलतां प्राप्नुवन्ति।	मन्यन्ते, प्राप्नुवन्ति	ये, ते
ग.	यत् अधीतं तत् अध्यापितम्।	अधीतं,
अध्यापितम्	यत्, तत्
घ.	इमां नवधा भक्तिरपि कथ्यते।	कथ्यते	इमां
ङ.	अतः ते एव सफलताम् अधिगच्छन्ति ये उद्योगं कुर्वन्ति।	अधिगच्छन्ति,
कुर्वन्ति,	ते, ये

4. विपरीतार्थक शब्द लिखिए।

उत्तरम्—	सार्थकम् = निरर्थकम्	जीवनम् = मरणम्	ज्ञानम् = अज्ञानम्
	मुख्यः = गौण	नव = प्राचीनः	नित्यम् = अनित्यम्
	अलसः = कर्मठ	प्रातः = सायम्	

5. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. जीवनम् = जलं विना जीवनम् असम्भवम्।
 ख. श्रेष्ठम् = विद्यादानं श्रेष्ठं दानं भवति।
 ग. सार्थकः = यत् अधीतं तत् अध्यापितम् इति सार्थक कर्मः।

- घ. स्मरणम् = किं त्वया गीतं स्मरणं कृतम्।
 ङ. उद्योगः = यः जनः उद्योगः करोति सः सर्वं सुखं प्राप्नोति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

2

विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्- क. बालयोः मध्ये विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवस्य विषये वार्ता भवति।
 ख. वार्षिकोत्सवे विविधाः स्पर्धाः सांस्कृतिकाः कार्यक्रमश्च भविष्यन्ति।
 ग. वार्षिकोत्सवे प्रतिभा प्रदर्शनार्थम् अवसरः भविष्यति।
 घ. शिल्पा वार्षिकोत्सवकार्यक्रमे एकं गीतं गास्यति।
 ङ. यः प्रत्येकस्यां कक्षायां सर्वाधिकान् अङ्कान् प्राप्तवान् सः पुरस्कृतः भविष्यति।
 च. वार्षिकोत्सवकार्यक्रमे मुख्यातिथिः शिक्षा सचिव महोदयः आगमिष्यति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्- क. अस्माकं विद्यालये कदा वार्षिकोत्सवः भविष्यति?
 ख. अहं स्पर्धायां भागं न ग्रहीष्यामि।
 ग. अहं मूकाभिनयं करिष्यामि।
 घ. स एव विजेतृभ्यः छात्रेभ्यः पुरस्कारं प्रदास्यति।
 ङ. चलत, कक्षाध्यापिका महोदया सम्भवतः अस्माकं प्रतीक्षायां स्यात्।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्- क. अरे अजय! त्वम् अद्य विद्यालयं न गमिष्यसि?
 ख. गमिष्यामि, परं विलम्बेन।
 ग. अहं संगीत-प्रतियोगितायां भागं नयामि।
 घ. कार्यक्रमान्ते सर्वेभ्यः फल-मिष्टान्नस्य वितरणं भविष्यति।
 ङ. कार्यक्रमे स्वागत भाषणं विद्यालयस्य प्राचार्य महोदयः करिष्यति।

4. निम्नलिखित क्रिया पदों के पुरुष, वचन और लकार लिखिए।

उत्तरम्-	क्रियापदम्	पुरुषः	वचनम्	लकारः
क.	भविष्यति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लट् लकारः
ख.	अस्ति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लट् लकारः
ग.	गच्छन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्	लट् लकारः
घ.	कुर्मः	उत्तम पुरुषः	बहुवचनम्	लट् लकारः
ङ.	स्यात्	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	विधिलिङ् लकारः

5. रेखांकित क्रिया पदों की धातुएँ लिखिए।

- उत्तरम्- धातु
 क. किं त्वम् उत्सवस्य विषये किमापि जानासि? ज्ञा

- ख. शिक्षासचिवमहोदयः अपि आगमिष्यति।
 ग. अहं प्रहेलिकायाः अभिनयं करिष्यामि।
 घ. अधुनां वयं चलामः।
 ङ. सः मह्यं पुस्तकं दास्यति।

आ + गम्
 कृ
 चल्
 दा, (यच्छ)

6. निम्न शब्दों को उनके अर्थ से मिलाइए।

- उत्तरम्— क. प्रतिभाप्रदर्शनाय → • विजेता को
 ख. विजेताम् ← • प्रतिभा प्रदर्शन के लिए
 ग. स्पर्धा ← • पहेली
 घ. प्रहेलिका → • प्रतियोगिता
 ङ. जानासि ← • जानते हो

7. संधि-विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— वार्षिकोत्सवः = वार्षिक + उत्सवः
 कार्यक्रममाश्च = कार्यक्रमः + च
 प्रतिभाप्रदर्शनाय = प्रतिभा + प्रदर्शनाय
 मूकाभिनयं = मूक + अभिनयं
 सोऽपि = सः + अपिः
 मुख्यातिथिरूपेण = मुख्य + अतिथिरूपेण

8. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— क. अवसरः = एतादृशः अवसरः पुनः लप्स्यते।
 ख. भागम् = अहं तु सङ्गीत प्रतियोगितायां भागं नयामि।
 ग. गास्यामि = अहं एकं देश भक्ति गीत गास्यामि।
 घ. उल्लासस्य = होलिकायाः उत्सवः उल्लासस्य प्रतीकः अस्ति।
 ङ. पुरस्कारः = चित्र प्रतियोगितायां या प्रथमं स्थानं प्राप्तवान् तस्यै लप्स्यते पुरस्कारः।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

3 रमणीयः आश्रमः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. आश्रमः शान्तः पवित्रः च अस्ति।
 ख. नद्याः जलं स्वच्छं पवित्रं अस्ति, अस्याः जले कीटाणवः नैव जायन्ते।
 ग. वटुः पूजायै पुष्पाणि आनयति।
 घ. मयूरेण सह त्रयः शिशवः क्रीडन्ति।
 ङ. एकः शिशुः मुनिना सह गच्छति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. आश्रमे शिशवः क्रीडन्ति। ख. त्रय वटवः कुशान् आनयन्ति।

ग. मुनिः तपस्यां करोति। घ. वृक्षेषु खगाः कूजन्ति।
 ङ. गंगाजले किटाणवः नैव जायन्ते।

3. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— क. मुनिः = आश्रमे एकः मुनिः तपस्यां करोति।
 ख. शिशुः = एकः शिशुः मुनिना सह गच्छति।
 ग. नद्यः = नद्यः परोपकाराय प्रवहन्ति।
 घ. ज्ञानिनः = मुनयः ज्ञानिनः सन्ति।
 ङ. मुनिभ्यः = मुनिभ्यः नमः।

4. निम्नलिखित शब्दों को उनके उचित अर्थ के साथ मिलाइए।

उत्तरम्— क. वहति ← i. है
 ख. जायन्ते ← ii. खेलते हैं।
 ग. अस्ति ← iii. बहती है
 घ. सन्ति ← iv. पैदा होते हैं
 ङ. क्रीडन्ति ← v. हैं

5. निम्नलिखित क्रिया शब्दों के पुरुष, वचन और लकार लिखो।

उत्तरम्—	क्रियापद	पुरुष	वचन	लकार
क.	क्रीडन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्	लट् लकारः
ख.	वहति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लट् लकारः
ग.	आनयति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लट् लकारः
घ.	सन्ति	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्	लट् लकारः

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. अयं एकः शान्तः पवित्रः च आश्रमः अस्ति।
 ख. द्वौ मुनी शास्त्रस्य चर्चा कुरुतः।
 ग. द्वौ बटू समिधाम् आनयतः।
 घ. त्रयः मुनयः हवनं कुर्वन्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

4 लोभः पापस्य कारणम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. वृद्धः सिंहः कश्चित् वने वसति स्म।
 ख. नद्याः तीरे वृद्धः सिंहः तिष्ठति स्म।
 ग. सिंहः तत्र सुवर्णकङ्कणं दर्शयित्वा पथिकान् लोभयति स्म।
 घ. तत्र एकदा एकः लुब्धः ब्राह्मणः आयातः।
 ङ. पान्थेन आलोचितं यत् भाग्येनैतत् सम्भवति परम् आत्मसन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया।

- च. सिंहः हस्तं प्रसार्य स्वर्णकङ्कणं अदर्शयत्।
 छ. व्याघ्रेण लुब्धः ब्राह्मणः धृतः।
 ज. लुब्धः ब्राह्मणः सरः स्नातुं प्रविष्टः।
 झ. लुब्धः ब्राह्मणः महापंके निमग्नः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. सिंहः वृद्धः आसीत्। ख. कोऽपि जनः तस्मिन् न विश्वसिति।
 ग. परम् आत्मसन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया। घ. कथं मारात्मकेत्वयि विश्वासः?
 ङ. प्राणिनां वधाद् सिंहस्य पुत्राः दारा च मृताः।
 च. सिंहेन धर्मशास्त्राणि अधीतानि। छ. न चाऽपि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।

3. सही कथन पर (✓) का निशान लगाइए।

- उत्तरम्— क. (✓) ख. (X) ग. (✓) घ. (✓)
 ङ. (✓) च. (X) छ. (✓)

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. प्राणिनः=सिंहेन अनेकाः प्राणिनः मारिताः।
 ख. असमर्थः=वृद्धः सिंहः प्राणिनां वधे असमर्थः आसीत्।
 ग. तीरे=हरिद्वारः गङ्गायाः तीरे अस्ति।
 घ. पथिकः=पथिकः वृक्षस्य अधः छायायाम् उपविशति।
 ङ. लोभयितुम्=वृद्धः सिंहः पथिकान् लोभयितुं स्वर्णकङ्कणं दृष्टवान्।
 च. यतते=पथिकः पंकात् पलायितुं यतते परं सः अक्षमोऽभवत्।
 छ. गृहाण=सिंहः पथिकं अवदत् यत् सरसि स्नात्वा स्वर्णकङ्कणं गृहाण।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. अहं द्विचक्रिकया विद्यालयं गच्छामि।
 ख. पार्वती उद्यानम् अगच्छत्। ग. बालाः क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति।
 घ. वानराः वृक्षेषु शयनं कुर्वन्ति। ङ. शिशुः रात्रौ दुग्धं अपिबत्।
 च. विद्यालये पञ्चदश बालिकाः पठन्ति।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

5 विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. विद्या विनयं ददाति। ख. नक्षत्राणां भूषणं चन्द्रः।
 ग. सर्वस्य भूषणं विद्या। घ. गृहेषु भार्या मित्रम्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. ते मर्त्यलोके भुवि भार भूताः मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति।
 ख. रूपयौवनसम्पन्नाः विशाल कुल सम्भवाः।

- ग. विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।
घ. न चौरहार्यं न च राज हार्यं न भ्रातृ भाज्यं न च भारकारि।

3. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— क. भुवि पृथ्वी पर ख. निर्गन्धाः सुगंधरहित
ग. मृगाः पशु (बहुवचन) घ. किंशुकाः टेसू के फूल

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. विद्या = विद्या मातेव रक्षति।
ख. हंसः = हंसः सरस्वत्याः वाहनम् अस्ति।
ग. निर्गन्धा = निर्गन्धा इव किंशुकाः विद्याहीनाः न शोभन्ते।
घ. चन्द्रः = चन्द्रः ताराणाम् आभूषणं अस्ति।
ङ. सर्वधनम् प्रधानम् = विद्या धनं सर्वधन प्रधानम्।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. विद्यां चौरः चोरयितं न शक्नोति। ख. ताराणाम् आभूषणं चन्द्रः भवति।
ग. प्रवासे विद्या मित्रं भवति। घ. विद्या अस्मान् विनयं ददाति।
ङ. विद्याहीनाः न शोभन्ते।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

6 गङ्गा

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. गङ्गा श्रेष्ठा, पवित्रता पूज्या च नदी अस्ति।
ख. गङ्गायाः जले किटाणवः नैव जायन्ते।
ग. भगीरथः नाम्नः राजा स्वपूर्वजानाम् उधाराय तपस्यां कृत्वा गङ्गा भूमौ आनयत् अतएव गङ्गा भागीरथी इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति।
घ. भारतस्य निवासिनः पर्वेषु गङ्गायाः जले आत्मानं पावयन्ति देवानां पूजायै च मन्दिरेषु यान्ति, गङ्गाया तटे च महान जनसम्भर्दः भवति।

2. निम्नलिखित का हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— हिंदी अनुवाद—हरिद्वार, प्रयाग और वाराणसी में लोग गंगा जल में मृतकों की अस्थियाँ फेंकते हैं, मानते हैं कि इससे व्यक्ति की मुक्ति होती है और स्वर्ग प्राप्त करता है।

3. कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति लगाकर रिक्त स्थानों को भरिए।

- उत्तरम्— क. नदीषु गङ्गा श्रेष्ठा अस्ति। ख. गङ्गायाः जलं मधुरं भवति।
ग. भारते बहूनि तीर्थस्थानानि सन्ति।
घ. ते पूजायै मन्दिरेषु यान्ति।
ङ. गंगा प्रदूषणात् रक्षणीया।

4. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए।

- उत्तरम्— क. इयं गङ्गा अस्ति। ख. गङ्गायाः जलं पवित्रं भवति।
ग. गङ्गायै नमः। घ. गङ्गां भगीरथः भूमौ आनयत्।
ङ. गङ्गा प्रदूषणात् सर्वथा रक्षणीया।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. संसारस्य सर्वासु नदीषु गङ्गा एका पवित्रता नदी अस्ति।
ख. इयं नदी भागीरथी नाम्ना अपि प्रसिद्धा अस्ति।
ग. गङ्गा हिमालयस्य गङ्गोत्री नाम्नः स्थानात् निःसरति।
घ. गङ्गायाः तटे ऋषिकेश, हरिद्वार, वाराणसी इत्यादिना।
ङ. गङ्गा प्रदूषणात् सर्वथा संरक्षणीया।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

7 चतुरः वानरः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. वानरः एकस्याः नद्याः तटे स्थितः जम्बू वृक्षे वसति स्म।
ख. वानरस्य मकरेण सह मैत्री अभवत्।
ग. मकरपत्नी मकरं वानरस्य हृदयम् आनेतुम् अवदत्।
घ. वृक्षमारुह्य वानरः अवदत् यत् मूर्ख! अपि हृदयं शरीरात् पृथक् भवति? गच्छ, आवयोः मैत्री समाप्ता।

2. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. मकरः = मकरः नद्यां वसति स्म।
ख. भार्या = मकरस्य भार्या वानरस्य हृदयं खादितुम् इच्छति।
ग. फलानि = वानरः मकराय जम्बू फलानि अयच्छत्।
घ. प्रतिदिनम् = अतुलः प्रतिदिनं मन्दिरं गच्छति।

3. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए।

- उत्तरम्— क. शीला तस्य पुत्री अस्ति। ख. सः बहूनि फलानि आनयत्।
ग. ते तत्र क्रीडन्ति। घ. सर्वे शिशवः नृत्यन्ति।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

8 दूरदर्शनम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. विज्ञानस्य अनेकाः आविष्काराः सन्ति।

- ख. दूरदर्शने ने समाचारं, गीत-संगीतं, चलचित्रं, नाटकं, विभिन्न कार्यक्रमणां क्रीडायाः च प्रत्यक्षं प्रसारणं पश्यन्ति।
 ग. दूरदर्शनं एकं श्रेष्ठं यन्त्रम् अस्ति येन न केवलं जनाः कार्यक्रमम् आकर्णयन्ति अपितु कथकस्य चित्राणि अपि पश्यन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. अयं विज्ञानस्य युगम् अस्ति।
 ख. विज्ञानस्य अनेकाः आविष्काराः सन्ति।
 ग. दूरदर्शनं शिक्षायाः साधनम् अपि अस्ति।
 घ. दूरदर्शनेन क्रीडायाः समाचाराणां देश-विदेशानां स्थितिनां ज्ञानं भवति।
 ङ. दूरदर्शनम् एकं श्रेष्ठं यन्त्रम् अस्ति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. दूरदर्शनं शिक्षायाः साधनम् अपि अस्ति।
 ख. अयं विज्ञानस्य युगम् अस्ति।
 ग. उपग्रहेण क्रीडायाः प्रत्यक्षं प्रसारणं पश्यन्ति।
 घ. अद्य रविवासरः अस्ति।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

9 सदाचारः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. सज्जनानाम् आचारः सदाचारः कथ्यते। ख. मूर्खैः सह मित्रतां न कुर्यात्।
 ग. मानवः प्रयत्नेन ब्रह्मचर्यं पालयेत्। घ. निर्धनेभ्यः दानं यच्छेत्।
 ङ. शिष्टाचारेण मानवाः अति सुखं लभन्ते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. स्वहितं कदापि न त्यजेत्।
 ख. विद्यालयेऽपि गुरवः छात्रैः सह सद्भावेन व्यवहरन्तु।
 ग. वयोवृद्धाः यथा यथा आचरन्ति बालोऽपि तथैव आचरन्ति।
 घ. अस्माभिः उक्तानां नियमानां पालने तत्परः भवितव्यम्।
 ङ. नरः कदापि असत्यं न वदेत्।

3. संधि विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— कदापि = कदा + अपि
 धनोपार्जने = धन + उपार्जन
 विद्यालयेऽपि = विद्यालये + अपि
 बालोऽपि = बालः + अपि
 शिष्टाचारेण = शिष्ट + आचारेण

4. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. सज्जनों द्वारा किया गया आचरण सदाचार कहलाता है।
ख. मूर्खों के साथ मित्रता नहीं करनी चाहिए।
ग. कभी भी किसी को भी अपशब्द नहीं बोलने चाहिए।
घ. शिष्टाचार से मनुष्य बहुत सुख प्राप्त करते हैं।
ङ. मनुष्य को प्रयत्नपूर्वक ब्रह्मचर्य का पालन करना चाहिए।

5. संस्कृत में लिखिए।

- उत्तरम्— झूठ = असत्य साथ = सह छोटे = लघुः
बड़े = जेष्ठः सभी का = सर्वेषाम् जैसा = यथा

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. स्वदेशाय, धर्माय कुलाय च प्राणान् अपि त्यजेत्।
ख. ईश्वरं भजेत् मधुरं च वदेत्।
ग. धनोपार्जनाय विद्योपार्जनाय च प्रयत्नः करणीयः।
घ. सर्वदा निर्धनेभ्यः दुःखितेभ्यः च दानं यच्छेत्।

7. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. सर्वदा = सर्वदा ईश्वरं भजेत्।
ख. सभ्यतया = विद्यालये लघुभिः छात्रैः सभ्यतया व्यवहारं कुर्युः।
ग. अपशब्दम् = नरः कम् अपि अपशब्दान् न वदेत्।
घ. सदाचार = सज्जनानां आचारः सदाचारः कथ्यते।
ङ. वयं = सायं काले वयं क्रीडा क्षेत्रे क्रीडामः।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

10 स्मरणीयाः श्लोकाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. अतिथिः, बालकः, पत्नी, जननी जनकः च ग्रहिणः पोष्याः सन्ति।
ख. अन्यायोपार्जितं वित्तं दश वर्षाणि तिष्ठति।
ग. प्रत्यक्षे गुरूः परोक्षे च मित्र-बान्धवाः स्तुत्याः सन्ति।
घ. बालानां रोदनं बलम् अस्ति।

2. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. यः न्यायात् पथं त्यजति सः नरके गच्छति।
ख. चौराः सर्वदा असत्यं वदन्ति। ग. दुर्बलस्य बलं राजा अस्ति।
घ. विद्या धर्मेण विराजते।

3. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. विनश्यति=यदि चरित्रं नष्टं स्यात् तर्हि सर्वं विनश्यति।

- ख. प्रयच्छति=गुरुः विद्यां प्रयच्छति।
 ग. विराजते=कुरूपता शीलतया विराजते।
 घ. वर्षे=विवेकानन्दस्य जन्म 1863 तमे वर्षे जनवरी मासस्य द्वादश तिथौ अभवत्।
 ङ. मूर्खस्य=मूर्खस्य बलं मौनित्वं अस्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

11 प्रयत्नशीलः एव जयति

अनुशीलनम्

- निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— क. शशकः एकस्मिन् वने निवसति स्म। ख. शशकः शीघ्रं चलति।
 ग. शशकः अवदत् यत् अहम् अपरे वने तडागं गच्छामि।
 घ. कच्छपःमन्दं मन्दं चलति। ङ. कच्छपः जयति।
- निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति लिखिए।
 उत्तरम्— क. वने = सप्तमी विभक्तिः
 ख. शशकः = प्रथमा विभक्तिः
 ग. वेगेन = तृतीया विभक्तिः
 घ. तौ = प्रथमा/द्वितीया विभक्तिः
 ङ. वृक्षस्य = षष्ठी विभक्ति
 च. सः = प्रथमा विभक्तिः
- संस्कृत में अनुवाद कीजिए।
 उत्तरम्— क. अहं शीघ्रं चलामि। ख. त्वं मन्दं मन्दं चलसि।
 ग. कच्छपः मन्दं चलति।
 घ. शशकः श्रान्तः भूत्वा शयनम् अकरोत्।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

12 महाराणा प्रतापः

अनुशीलनम्

- निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— क. वीराः स्वतन्त्रता प्राप्त्यै आजीवनं संघर्षम् अकुर्वन्।
 ख. उदयसिंहः चित्तौड़गढ़स्य राजा आसीत्।
 ग. राणाप्रतापस्य पिता उदयसिंहः आसीत्।
 घ. देहल्याः शासकः अकबरः आसीत्।
 ङ. प्रतापः स्वकीय राज्यं प्राणेभ्योऽपि अधिकं मन्यते स्म।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. भारतभुवि अनेकाः वीरपुरुषाः अभवन्।
ख. महाराणा प्रतापः तेषु अन्यतमः आसीत्।
ग. प्रतापः बाल्याद् एव निर्भीकः आसीत्।
घ. अकबरः वाण्या मधुरः आसीत्।
ङ. तस्यैव सुपुत्रः महाराणा प्रतापः आसीत्।

3. सही कथन पर (✓) का निशान लगाइए।

- उत्तरम्— क. (✓) ख. (X) ग. (✓) घ. (X) ङ. (✓)

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. सः गुरोः सत्कारं करोति। ख. धर्म विहीन नरः पशुवत् अस्ति।
ग. भक्ताय भक्तिः रोचते। घ. सः गुरोः अस्त्रविद्याम् शिक्षति।
ङ. वयं भारतमातरं नमामः।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. वीर प्रताप पहाड़ी गुफाओं में रहते थे।
ख. चित्तौड़गढ़ के महाराज उदयसिंह थे।
ग. उस समय दिल्ली का राजा अकबर था।
घ. अनेक शासक अकबर द्वारा धन से आकर्षित कर लिए गए।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

13 पत्रम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

- उत्तरम्— क. अविनाशः पितृभ्यां सह भ्रमणाय विदेशम् अगच्छत्।
ख. ते विमानेन रेलयानेन च सर्वत्र अभ्रमन्।
ग. अविनाशः तत्र अनुभवति यत् अत्रत्य सर्वे जनाः स्वकर्तव्यं प्रति निष्ठावन्तः सन्ति; ते इतस्ततः उद्यानमार्गादिषु मालिन्यं न प्रसायन्ति।
घ. तत्रत्य मार्गाः स्वच्छाः सुन्दराः च सन्ति।
ङ. वयं स्वकर्तव्यस्य निर्वाहं पूर्णं निष्ठया करवाम।

2. उचित विभक्ति का प्रयोग करके रिक्त स्थान भरिए।

- उत्तरम्— क. सः वायुयानम् आरुह्य मुम्बईनगरं गच्छति।
ख. अध्यापिका मालायै पुरस्कारं यच्छति।
ग. अहं रेलयानेन आगरानगरम् अगच्छाम्।
घ. भक्ताः देवालयं प्रति गच्छन्ति। ङ. वयं ईश्वरं नमामः।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. वार्तालाप मत करो। ख. सीता राम के साथ वन में गई।

ग. छात्र गुरु जी को प्रणाम करते हैं। घ. तुम कक्षा की ओर जाओ।
ड. मैं वृक्ष पर चढ़ता हूँ।

4. संधि अथवा संधि-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्— तथा + एव = तथैव
दृष्ट्वा + अहम् = दृष्ट्वाहम्
येनास्माकम् = येन + अस्माकम्
ग्रीष्मावकाशे = ग्रीष्म + अवकाशे
कुशली + इति = कुशलीति

5. संधि अथवा संधि-विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्— क. वयं अत्र कुशलिनः। ख. ते स्वच्छतां प्रति जागरूकाः सन्ति।
ग. सर्वे मार्गाः स्वच्छाः सुन्दराः च सन्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

14 होलिकोत्सवः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. होलिकोत्सवः फाल्गुन मासे भवति।
ख. हिरण्यकशिपोः भगिनी होलिका आसीत्।
ग. द्वितीये दिवसे रंग-क्रीड़ा भवति।
घ. प्रथमे दिवसे रात्रौ होलिका दाहः क्रियते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. वसन्तस्य आगमे प्रकृत्याः सौन्दर्यं वर्धते।
ख. अस्माकं देशे अनेकाः उत्सवाः सन्ति।
ग. प्रह्लादः दैत्यराज हिरण्यकशिपोः पुत्रः आसीत्।
घ. अधर्मस्य उपरि धर्मस्य विजयः अभवत्।
ड. होलिका प्रह्लादं अङ्केः नीत्वा अग्निं प्रविशति।

3. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्— क. हन्तुम् मारने क लिए ख. दग्धा जल गई
ग. वातः हवा घ. अङ्के गोदी में
ड. भगिनी बहिन च. प्रतिपदा प्रथमा तिथि

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. उनमें होली का उत्सव महान उत्सव है।
ख. प्रह्लाद दैत्यराज हिरण्यकश्यप का पुत्र था।
ग. शीतल, मंद और सुगंधित हवा बहती है।
घ. सभी लोग नाचते हैं और परस्पर मिलते हैं।

ड. इस दिन हर्ष और उल्लास का साम्राज्य होता है।

5. वाक्य बनाइए।

उत्तरम्— क. वहति=उद्याने शीतलः सुगन्धः च वायुः वहति।

ख. विकसन्ति=सरोवरे कमलानि विकसन्ति।

ग. कूजन्ति=प्रभाते खगाः कूजन्ति।

घ. सन्ति=उद्याने बहवः वृक्षाः लताः च सन्ति।

ड. भवति=केशैः मस्तकस्य शोभा भवति।

6. निम्नलिखित वाक्यों को वर्तमान काल में बदलकर पुनः लिखिए।

उत्तरम्— क. वर्तमान काल — प्रह्लादः परम भक्तः अस्ति।

ख. वर्तमान काल — होलिका अग्निम् प्रविशति।

ग. वर्तमान काल — सः प्रह्लादं हन्तुं प्रयत्नम् करोति।

घ. वर्तमान काल — अधर्मस्य उपरि धर्मस्य विजयः भवति।

ड. वर्तमान काल — होलिका तस्य भगिनी अस्ति।

च. वर्तमान काल — आम्रेषु कोकिलाः कूजन्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

15

महात्मा बुद्धः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. नृपतिः शुद्धोधनः सिद्धार्थस्य पिता आसीत्।

ख. मायादेवी सिद्धार्थस्य माता आसीत्।

ग. देवदत्तः सिद्धार्थस्य भ्राता आसीत्।

घ. विद्धः हंसः सिद्धार्थस्य अङ्केऽपतत्।

ड. देवदत्तः हंसं शरेण अविध्यत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. पुरा कपिलवस्तु नाम्नः नगरम् आसीत्।

ख. सिद्धार्थः कन्दर्पः इव रूपवान् आसीत्।

ग. सिद्धार्थः भ्रमणाय उपवनम् अगच्छत्।

घ. सिद्धार्थः रात्रौ पत्नीं पुत्रं च त्यक्त्वा वनं प्रविष्टः।

ड. तस्य पुत्रस्य नाम राहुलः आसीत्।

3. सही कथन पर (✓) का निशान लगाइए।

उत्तरम्— क. (X) ख. (✓) ग. (X) घ. (X) ड. (✓)

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

16

कृषकाः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. अस्माकं देशे अनेके कृषकाः निवसन्ति।

ख. अधिकांशाः भारतीयाः ग्रामेषु निवसन्ति।

ग. कृषकेभ्यः उर्वरकं प्रशासनः ददाति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. विपुलम् अन्नम् उत्पादयन्ति।

ख. कृषिकार्यं पशुपालनं च कुर्वन्ति।

ग. प्रशासनः अपि कृषकाणां सहयोगं करोति।

घ. ग्राम पंचायत समिति कृषकेभ्यः बहुकार्यं करोति।

ङ. भारतीयखाद्यनिगमः तस्य अन्नस्य संग्रहं करोति।

च. तत् सहकारी समिति केन्द्रे च नीत्वा उचित मूल्येन विक्रयं कुर्वन्ति।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. कृषकाः कृषिकार्यं पशुपालनं च कुर्वन्ति।

ख. कृषकाः आधुनिकैः यन्त्रैः सहाय्येन कृषि कार्यं कुर्वन्ति।

ग. कृषकाणाम् अत्यन्तम् महत्त्वम् अस्ति।

घ. कृषकान् एव अन्नदाता मन्यन्ते।

ङ. अन्नम् उत्पाद्य कृषकाः जीवरक्षणं कुर्वन्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— क. महत्त्वम्=कृषकाः अन्नम् उत्पादयन्ति अतएव एतेषाम् अत्यन्तं महत्त्वम् अस्ति।

ख. अन्नम्=कृषकः परिश्रमेण अन्नम् उत्पादयति।

ग. पशुनाम=कृषकाः प्रभाते पशुनाम् आहारस्य व्यवस्थां कुर्वन्ति।

घ. खरपतवारम्=कृषकः क्षेत्रात् खरपतवारं निस्सारयति।

ङ. विक्रयम्=कृषकः सहकारी समिति केन्द्रे अन्नम् उचित मूल्ये न विक्रयं करोति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. वे दो बैलों को जोड़कर खेत जोतते हैं।

ख. पशुओं के आहार की व्यवस्था करते हैं।

ग. खेत में जाकर खेत में खरपतवार निकालते हैं।

घ. प्रशासन किसानों का सहयोग करता है।

ङ. अन्न उत्पादन करके सभी लोगों के जीवन की रक्षा करते हैं।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

17

वीरः बालः अभिमन्युः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. अभिमन्युः अर्जुनस्य पुत्रः आसीत्।
 ख. कौरव सेनापतिना द्रोणाचार्येण चक्रव्यूहः रचितः।
 ग. 'पाण्डवपक्षे अर्जुनं विना चक्रव्यूह भेदनकलां कोऽपि न जानाति स्म, परम् अर्जुनः तत्र नासीत्।' इति पाण्डवानां चिन्तायाः कारणम् आसीत्।
 घ. युद्धे अभिमन्योः पराक्रमं युद्ध कौशलं च दृष्ट्वा सर्वे कौरव पक्षीयाः तं प्रशंसितवन्तः। अभिमन्युना शीघ्रमेव सप्तद्वार भेदनं कृतम्, येन चक्रव्यूहः छिन्न-भिन्नः अभवत्। एतत् दृष्ट्वा कौरवाः भयभीताः जाताः।
 ङ. कौरवाः धर्मयुद्धं विहाय तं निशस्त्रं बालं सप्तभिः महारथिभिः सह युद्धरतम् अहनन्।

2. रिक्त स्थान भरिए।

- उत्तरम्— क. अर्जुनम् विना कोऽपि न जानाति। ख. द्रोणाचार्येण चक्रव्यूहः रचितः।
 ग. अर्जुनः पुत्रः अभिमन्युः आगच्छत्। घ. तत्र अहं गमिष्यामि।
 ङ. युद्धं च करिष्यामि।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. सभी पांडव सोच में पड़ गए। ख. मैंने यह विद्या सीखी है।
 ग. मैं युद्ध क्षेत्र में जाऊँगा। घ. चक्रव्यूह छिन्न-भिन्न हो गया।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. अभिमन्युः अर्जुनस्य पुत्रः आसीत्।
 ख. अर्जुनस्य पत्न्याः नाम सुभद्रा आसीत्।
 ग. किं त्वं जानासि?
 घ. गच्छ! विजयी भव।

5. संधि विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— युद्धक्षेत्रात् = युद्धस्य + क्षेत्रात् कोऽपि = कः + अपि
 नास्ति = न + अस्ति द्वारभेदनम् = द्वारम् + भेदनम्

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

18

सन्मित्रम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. सुदामा श्रीकृष्णेन सह अपठत्।
 ख. श्रीकृष्णः द्वारपालात् सुदामा नाम श्रुत्वा तत्क्षणे तस्य स्वागतार्थम् अधावत् तस्य

चरणौ प्रक्षालयत् हृदयेन गाढालिंगनम् अकरोत् तम् च प्रीतिपूर्वकं भोजनं
अभोजयत्।

- ग. सुदामा अकथयत् यत् मित्र! गुरुकुले आवयो निवासः कियत् सुखकरः आसीत्,
तत् कथने अहम् असमर्थः अस्मि।
त्व स्नेहेन अहं कृत्कृत्यः अस्मि।
त्वया सह मम अध्ययनम् अद्य सफली भूतम्।

घ. कृष्णः तस्मै किमपि न अयच्छत्।

2. रिक्त स्थान भरिए।

- उत्तरम्— क. कालान्तरे कृष्णः द्वारकायाः नाथः अभवत्।
ख. अनन्तरं पूज्यः गुरुः आवयोः अन्वेषणम् अकरोत्।
ग. युवां मम सेवाम् अकुरुतम्।
घ. गुरुकुले आवयोः निवासः कियत् सुखकरः आसीत्।
ङ. अहं युवयोः व्यवहारेण प्रसन्नोऽस्मि।
च. तदैव झञ्जावातः आगच्छत्।

3. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए।

- उत्तरम्— क. मयूराः वने अनृत्यन्।
ख. आवां वने बहुकालपर्यन्तम् अभ्रमाव।
ग. आवां विद्यालये संस्कृतम् अपठाव।
घ. मम श्रमम् अद्य सफलं अभवत्।
ङ. यमुना तटे खगाः कलरवम् अकुर्वन्।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. आवां गुरुकुले अवसाव। ख. आवां वनम् अगच्छाव।
ग. आवां सहैव पुष्पाणां चयनम् अकुर्व। घ. आवां सहैव अपठाव।
ङ. किं तौ गृहं अगच्छताम्?
च. किं बालकाः पठितुं पुस्तकालयं अगच्छन्?
छ. न, ते क्रीडतुं कीडाक्षेत्रम् अगच्छन्।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

19 व्याकरणम्

विद्यार्थी स्वयं करें।

1

उन्नमनः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. भोजनानन्तरं पिता अकथयत्—“पुत्र! कृषिकार्येभ्यः मुक्तिः न भवति। संप्रति बहूनि कार्याणि जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम्। यदा त्वं विपत्तौ भवसि पत्रं न प्रेषयसि।”

ख. विपत्तौकाले पुत्रः पत्रं नैव प्रेषयति स्म।

ग. मम पुत्रस्य चरणयोः उपानहत् न आसीत्।

घ. दीर्घं निःश्वासं त्यजन् लेखकस्य पत्नी अचिन्तयत्—“अस्य आगमनस्य किं प्रयोजनम्? नूनम् अयं वृद्धः रूप्यकेभ्यः आगच्छति।”

ङ. पिता पुत्राय सहस्ररूप्यकाणि अयच्छत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. नूनम् अयं वृद्धः रूप्यकेभ्यः आगच्छति।

ख. अहमपि पितुः आगमनात् प्रसन्नः नाभवम्।

ग. पुत्रस्य चरणयोः उपानहत् नास्ति।

घ. कृशोऽसि गृहाण सर्वमेतत्।

ङ. मम कण्ठः रुद्धः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. मम जाया अकुप्यत्।

ख. अस्य आगमनस्य किम् प्रयोजनम्?

ग. अहं अचिन्तयम् गेहे अर्थाभावः अस्ति।

घ. अहं अद्य एव गच्छतुम् इच्छामि।

ङ. धनवान् असि किम्?

4. निम्नलिखित शब्दों से वाक्य की रचना कीजिए।

उत्तरम्— क. दृष्ट्वा=दूरादेव आगच्छन्तं पितरं दृष्ट्वा मम जाया अकुप्यत्।

ख. नूनम्=नूनम् अयं वृद्धः रूप्यकेभ्यः आगच्छति।

ग. रुग्णा=मम पत्नी रुग्णा अस्ति।

घ. चिन्तां=गृहस्य चिन्तां मा कुरु।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. हमारा गडढा तो भरता ही नहीं है परिवार के कुएँ को कैसे भरो।

ख. मैं भी पिता जी के आने से खुश नहीं हुआ।

ग. दवाई के लिए रुपये ही नहीं हैं।

घ. अभी बहुत से कार्य करने हैं।

ङ. जब तुम मुसीबत में होते हो पत्र नहीं भेजते हो।

6. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

उत्तरम्—	अस्माकं = हमारा	अहमपि = मैं भी
	गेहे = घर में	रुग्णा = बीमार

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

2

संघे शक्तिः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. तमाल वृक्षे चटकदम्पती आस्ताम्।
ख. प्रमत्तः गजः वृक्षस्य शाखाम् अत्रोटयत्।
ग. काष्ठकुट्टः चटकाभ्यां सह स्वमित्रस्य 'वीणाखा' नाम्ना मक्षिकायाः समीपम् अगच्छत्।
घ. मक्षिकाः काष्ठकुट्टः चटकायां सह स्वमित्रस्य मेघनादः नामकः मण्डूकस्य समीपम् अगच्छत्।
ङ. मण्डूकः तान् गजस्य विनाशस्य उपायम् अवदत् यत् मक्षिका गजस्य कर्णयोः मधुरं शब्दम् करिष्यति काष्ठकुट्टः स्वचञ्च्वा गजस्य नेत्रयोः विस्फोटम् करिष्यति ततश्च मण्डूकः गर्तस्य समीपे 'तारम्' इति शब्दम् करिष्यति। अन्धः गजः तत्र गत्वा गर्ते पतित्वा मरिष्यति।
च. अन्ते गजः मृतः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. प्राचीनकाले तमाल वृक्षे चटकदम्पती आस्ताम्।
ख. मत्तगजस्य विनाशकर्तुं मक्षिकायाः सहायतामयाचत्।
ग. अनेन तानि चटकाण्डानि नष्टानि अभवन्।
घ. सः पिपासया अधिकः व्याकुलः अभवत्।
ङ. अनेन स्वदुष्टतायाः अनुरूपम् फलम् प्राप्तम्।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. प्राचीनकाले एकस्मिन् वृक्षे चटक दम्पती आस्ताम्।
ख. अनेन चटकाण्डानि नष्टानि अभवन्।
ग. एवं सः गर्ते अपतत्।
घ. आनन्दस्य आधिक्येन नेत्रे निमीलितम्।
ङ. अतएव सः पिपासया अधिकः व्याकुलः अभवत्।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. कुछ समय बाद उन दोनों के अंडे हुए।
ख. उसने अधिक मद के कारण पेड़ की डाली को तोड़ दिया।
ग. अंधे हाथी ने सोचा कि जल यहीं पर है।

घ. इस प्रकार वह गडढे में गिर गया।

ङ. वह वहीं पर मर गया।

5. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्—	शब्दः	वाक्य-प्रयोगः
	क. वृक्षे	= तमाल वृक्षे चटक दम्पती आस्ताम्।
	ख. सः	= सः क्रीडति।
	ग. मित्रं	= मम मित्रं श्रेष्ठ छात्रः अस्ति।
	घ. सह	= पिता पुत्रेण सह क्षेत्रम् गच्छति।
	ङ. तत्रैव	= गजः तत्रैव मृतः।

6. विपरीतार्थक शब्द लिखिए।

उत्तरम्—	प्राचीनकाले	वर्तमानकाले	समीपम्	दूरम्
	छायां	प्रकाशं	तदा	यदा
	नष्टानि	निर्माणानि	अत्रैव	तत्रैव
	दुःखितः	मुदितः	तत्रैव	अत्रैव
	मित्रं	शत्रुः	अधः	उपरि

7. निम्नलिखित क्रिया। धातु शब्दों के पुरुष, वचन और लकार लिखिए।

उत्तरम्—	पुरुष	वचन	लकार
अभवन्	प्रथम	बहुवचन	लङ् लकार
अत्रोटयत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार
आगच्छत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार
अगच्छत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार
अयाचत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार
अकरोत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार
आवोचत्	प्रथम	एकवचन	लङ् लकार

8. निम्नलिखित शब्दों को इनके उचित अर्थ के साथ मिलाइए।

उत्तरम्—	चटकदम्पती	बंद कर लिया।
	अधः	दुःख से
	निमीलितम्	कोई
	कोऽपि	नीचे
	विलापेन	गौरैया का जोड़ा

9. निम्नलिखित पदों की संधि कीजिए।

उत्तरम्—	क. काल	+	अन्तरे	=	कालान्तरे
	ख. स्व	+	मित्रस्य	=	स्वमित्रस्य
	ग. सहायताम्	+	अयाचत्	=	सहायतामयाचत्
	घ. मत	+	अनुसारेण	=	मतानुसारेण

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

3

गणतन्त्रदिवसः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. गणतन्त्रदिवसः प्रतिवर्षं जनवरी मासस्य 26 तमे दिनाङ्के मान्यते।
 ख. नवीनसंविधानस्य घोषणा 1950 तमे ख्रीष्टाब्दे जनवरीमासस्य षड्विंशति तमे दिनाङ्के अभवत्।
 ग. भारतस्य राजधान्यां देहल्यां तु अयं समारोहः विशेषतः दर्शनीयः भवति।
 घ. राष्ट्रपतेः आगते राष्ट्रध्वजस्य आरोहणं भवति।
 ङ. जनाः विविधानि युद्धपकरणानि शोभादृश्यानि च दृष्ट्वा मोदन्ते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. स्वतन्त्रभारतस्य महान् राष्ट्रियः उत्सवः गणतन्त्र दिवसः अस्ति।
 ख. तदा प्रभृतिः एव अयं दिवसः गणतन्त्रदिवसः कथ्यते।
 ग. समारोहस्य मुख्यं स्थलं विजयपचुष्पथ भवति।
 घ. एतदनन्तरं गणतन्त्रदिवसस्य शोभा यात्रा निर्गच्छन्ति।
 ङ. लक्षशः जनाः भारत द्वारम् उभयतः एकत्रिता भवन्ति।

3. वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— क. महान्=गणतन्त्र दिवसः स्वतन्त्र भारतस्य महान् राष्ट्रियः उत्सवः विद्यते।
 ख. आरोहणम्=राष्ट्रपति महोदस्य आगते राष्ट्रध्वजस्य आरोहणं भवति।
 ग. घोषणा=नवीन संविधानस्य घोषणा 1950 तमे ख्रीष्टाब्दे जनवरी मासस्य षड्विंशति तमे दिनाङ्के अभवत्।
 घ. स्थलम्=विजयचतुष्पथ समारोहस्य मुख्यस्थलम् अस्ति।
 ङ. प्रकाशः= गणतन्त्र दिवसस्य अवसरे रात्रौ राष्ट्रपति भवने चित्रविचित्रो प्रकाशः भवति।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. समय-समय पर भारत देश में अनेकों उत्सव मनाए जाते हैं।
 ख. तब से लेकर ही यह दिन गणतंत्र दिवस कहलाता है।
 ग. राष्ट्रपति महोदय एक रथ में बैठकर आते हैं।
 घ. सेना और प्रजा राष्ट्रपति का अभिनंदन करती है।
 ङ. रात में राष्ट्रपति भवन रंग-बिरंगे प्रकाश से प्रकाशित होता है।

5. विभक्तियाँ लिखिए।

- उत्तरम्— भारतस्य = षष्ठी दिनाङ्के = सप्तमी
 शासकः = प्रथमा नगरम् = प्रथमा/द्वितीया
 उत्साहेन = तृतीया चतुर्भिः = तृतीया
 दृश्यानि = प्रथमा/द्वितीया रात्रौ = सप्तमी

6. अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— विद्यते = है। मान्यते = मनाया जाता है।
 कथ्यते = कहलाता है। दृश्यते = दिखाई देता है।

मोदते	=	खुश होता है।	सेवते	=	सेवा करता है।
लभते	=	प्राप्त करता है।	जायते	=	पैदा होता है।

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

4 कारक-कुतूहलम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्- क. पिककाकयोः भेदः बसंतसमये भवति।
 ख. विनयः वंशम् आख्याति।
 ग. याचकाय भोजनम् दातव्यम्।
 घ. घटः क्रमशः जलबिन्दोः निपातेन पूर्यते।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्- क. विजयाय च नम्रता। ख. सुपुत्रेण कुलं यथा।
 ग. वपुः आख्याति भोजनम्। घ. मोदकानि ददामि ते।

3. निम्नलिखित श्लोक का हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्- हिंदी अनुवाद-(जिस प्रकार) प्रत्येक पर्वत पर मणि नहीं होती है, ना ही प्रत्येक हाथी के (पास) मोती होता है। (और) प्रत्येक वन में चंदन का वृक्ष (भी) नहीं होता है। (ठीक उसी प्रकार) सज्जन लोग भी सभी जगह नहीं होते हैं।

4. संधि विच्छेद करो।

- उत्तरम्- क. एकेनापि = एकेन + अपि
 ख. वंशमाख्याति = वंशम् + आख्याति
 ग. अहंकारस्तु = अहंकारः + तु
 घ. देशान्तरम् = देश + अन्तरम्
 ङ. सर्वविद्यानां = सर्वेषाम् + विद्यानां
 च. पिककाकयो = पिक + काकयो
 छ. सुवृक्षेण = सुन्दरेण + वृक्षेण

क्रियाकलापः

उत्तरम्- विद्यार्थी स्वयं करें।

5 श्रीकृष्णः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्- क. श्रीकृष्णेन सह गोपाः अपि यमुनातटे अगच्छन्।
 ख. गोपाः पिपासया व्याकुलाः भूत्वा विषाक्तं यमुनाजलम् अपिबन्। इति कारणेन सर्वे गोपाः मूर्च्छिताः अभवन्।
 ग. कालियानागस्य कुण्डं यमुनाजले आसीत्।

घ. श्रीकृष्णः कालियानागस्य फणानामुपरि आरुह्य अनृत्यत्।

ङ. कालियानागस्य एकाधिकशताः फणाः आसन्।

2. अग्रलिखित शब्दों के अर्थ लिखकर संस्कृत वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्—

शब्दः	अर्थः	वाक्यप्रयोगः
क. नागः	= फणवाला साँप	कालिया नागः यमुना जले आसीत्।
ख. रक्तम्	= खून	नागस्य मुखात् रक्तं प्रावहत्।
ग. प्रसार्य	= फैलाकर	सः नागः फणान् प्रसार्य कृष्णं प्रहर्तुम् ऐच्छत्।
घ. जन्मतः	= जन्म से	वयं नागाः जन्मतः एव विषयुक्ता अयं मम अपराधः न।

3. सही शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्—

- क. श्रीकृष्णः वृन्दावने यमुनातटम् अगच्छत्।
ख. तेन यमुनाजलं विषाक्तं जातम्।
ग. कालियानागस्य एकाधिकशतम् फणाः आसन्।
घ. श्रीकृष्णः कालियानागस्य आरुह्य अनृत्यत्।

4. निम्नलिखित वाक्यों को पाठ के क्रम अनुसार लिखिए।

उत्तरम्—

- क. एकदा श्रीकृष्णः वृन्दावने यमुनातटम् अगच्छत्।
ख. यमुनाजले कालियानागस्य कुण्डम् आसीत्।
ग. अनेकाः खगाः पशवः च तत् जलं पीत्वा मृत्युं प्राप्ताः।
घ. श्रीकृष्णः वृक्षात् विषयुक्ते जले अकूर्दत्।
ङ. कालियानागस्य एकाधिकशताः फणाः आसन्।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—

- क. श्रीकृष्ण उन्हें मुर्च्छित देखकर बेचैन हो गए।
ख. उनके साथ ग्वाले भी गए।
ग. उस नाग ने फणों को फैलाकर श्रीकृष्ण को डसना चाहा।
घ. श्रीकृष्ण उसके फणों पर चढ़कर नाचे।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

6

वसन्त ऋतुः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—

- क. ऋतुः वसन्तः सर्वश्रेष्ठः ऋतूनाम् राजा अस्ति इत्यर्थम् वसन्तऋतुः ऋतुराजः कथ्यते।
ख. वसन्तऋतौ प्रकृतेः सौन्दर्यं दृष्ट्वा चित्तं प्रसीदति।
ग. जनाः होलिका उत्सवे अन्योन्यस्य उपरि रंगान् प्रक्षिपन्ति प्रमुदिताः च भूत्वा गायन्ति नृत्यन्ति च।

2. प्रश्न-निर्माण कीजिए।

उत्तरम्—

- क. वसन्तऋतौ प्रकृतिः कीदृशी भवति? ख. पुष्पेषु के गुञ्जन्ति?

ग. कः मन्दं मन्दं वहति?

घ. कः पुष्पाणां सौरभम् आवहति?

ङ. सर्वत्र कस्य वातावरणं भवति?

3. विलोम पदों का परस्पर मेल कीजिए।

उत्तरम्— उत्तरायणः → आगच्छति
शैत्यम् → वृद्धः
बालः → ततः
गच्छति → उष्णत्वम्
इतः → दक्षिणायणः

4. निम्नलिखित कथन शुद्ध है अथवा अशुद्ध है?

उत्तरम्— क. अशुद्धम् ख. शुद्धम् ग. अशुद्धम्
घ. अशुद्धम् ङ. अशुद्धम्

5. उचित शब्दों द्वारा वसन्तकाल का वर्णन पूरा कीजिए।

उत्तरम्— वसन्तकालः सुखदः भवति। वसन्तऋतौ प्रकृतिः रमणीया भवति। सर्वतः चित्रविचित्राणि कुसुमानि विकसन्ति। पुष्पेषु भ्रमराः गुञ्जन्ति। पवनः मन्दं मन्दं वहति। उद्यानेषु जनाः भ्रमन्ति, बालाः च आनन्देन क्रीडन्ति। वसन्तः ऋतुः ऋतुराजः कथ्यते।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

7

कनकसूत्र-कथा

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. कस्मिंश्चित् प्रदेशे एकः महान् वटवृक्षः आसीत्।
ख. वायसदम्पती वटवृक्षे प्रतिवसतिः स्म।
ग. सर्पः तदपत्यानि भक्षयति स्म।
घ. शृगालः तौ रक्षायै उपायम् अकथयत् यत् गच्छ त्वं किञ्चिन्नगरं राजाधिष्ठानम्। तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तस्य कोटरे प्राक्षिपत्। येन सर्पस्तद् ग्रहणेन मृत्युं प्राप्स्यते, इति।
ङ. कथायाः अन्ते राजपुरुषास्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः। वायसदम्पती सुखेन वसतः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. कस्मिंश्चित् प्रदेशे एकः महान् वटवृक्षः आसीत्।
ख. तस्मिन् वृक्षकोटरे एक कृष्ण सर्पः अपि प्रतिवसति।
ग. स सर्पः सदैव तदपत्यामि भक्षयति स्म।
घ. एवं विधे सञ्जाते आवयोः किं कर्तव्यं भवति।
ङ. काकी अपि सर्पकोटरे तत् कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता।

3. संधि विच्छेद कीजिए।

उत्तरम्—	क. किञ्चिन्नगरम्	किञ्चित् + नगरम्
	ख. राजाधिष्ठानम्	राजा + अधिष्ठानम्
	ग. वस्त्राभरणम्	वस्त्र + आभरणम्
	घ. स्वगृहाभिमुखम्	स्वगृहम् + अभिमुखम्
	ङ. सुदूरमावस्थिता	सुदूरम् + अवस्थिता
	च. यथाभिलषितम्	यथा + अभिलषितम्

4. निम्नलिखित शब्दों का मिलान कीजिए।

उत्तरम्—	वायरस	←	सूत्रम्
	कनक	←	दम्पती
	कृष्णः	←	प्राप्स्यते
	वृक्ष	←	सर्पः
	मृत्युम्	←	मूलम्

5. निम्नलिखित क्रिया/धातु शब्दों के पुरुष, वचन और लकार लिखिए।

उत्तरम्—	धातु/क्रिया	पुरुषः	वचनम्	लकारः
क.	आसीत्	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लङ् लकारः
ख.	प्रतिवसति	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्	लट् लकारः
ग.	अकुर्वन्	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्	लङ् लकारः
घ.	कथयताम्	प्रथम पुरुषः	द्विवचनम्	लोट लकारः

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

8

कक्षाशिष्टाचारः

अनुशीलनम्

1. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	क. आज सोलह तारीख और सोमवार है।
	ख. इस समय हम संस्कृत पढ़ेंगे।
	ग. अपनी-अपनी पुस्तकें खोलो।
	घ. अपनी अभ्यास पुस्तिका खोलें और लिखें।
	ङ. नमस्ते। उपस्थिति बोलो।

2. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—	क. अद्य दिसम्बर मासस्य विंशतमः दिनाङ्कः अस्ति।
	ख. स्व-स्व वस्त्रात्राणि धारयन्तु।
	ग. उपस्थितिं वदतु।
	घ. उपस्थितोऽस्मि श्रीमन्।
	ङ. श्रीमन्! किम् अहं जलं पातुं गच्छेयम्?

3. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध करके लिखिए।
 उत्तरम्— क. उत्तिष्ठत। उपविशत। ख. किं सर्वे आगच्छन्?
 ग. स्व स्व पुस्तकानि उद्घाटयत्। घ. किम् अहं दीर्घशङ्कार्थं गच्छेयम्?
4. निम्नलिखित शब्दों को शुद्ध कीजिए।
 उत्तरम्— उतीष्ठत = उत्तिष्ठत दीनांकः = दिनाङ्कः
 कालासः = कालांशः पातूम् = पातुम्

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

9 वैज्ञानिकोपकरणानि

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— क. जनाः आकाशवाण्याः वृत्तानि, भाषणानि, वार्ताः गीतानि च शृण्वन्ति।
 ख. दूरभाषेण वयं दूरस्थैः जनैः सह वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवामः।
 ग. प्रतिच्छायायन्त्रस्य सहाय्येन महत्त्वपूर्णलेखानां पुस्तकानां च प्रतिच्छाया करोति।
 घ. वायुयानं आकाशमार्गेण गच्छति।
2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।
 उत्तरम्— क. अस्मिन् स्थापितानि वस्तूनि शीतलानि भवन्ति।
 ख. अद्य शिक्षाक्षेत्रेषु अपि अस्य महती भूमिका अस्ति।
 ग. दूरदर्शनं अत्याधुनिक सम्पर्क साधनमस्ति।
 घ. अस्य सहाय्येन महत्त्वपूर्णलेखानां पुस्तकानां च प्रतिच्छाया भवति।
3. संधि विच्छेद कीजिए।
 उत्तरम्— परिचितमस्ति = परिचितम् + अस्ति
 देशविदेशानां = देशानां + विदेशानाम्
 अत्याधुनिकं = अति + आधुनिकम्
 गृहेऽपि = गृहे + अपि
 प्रतिच्छायायन्त्रम् = प्रतिच्छाया + यन्त्रम्
 साधनमस्ति = साधनम् + अस्ति
4. सही मेल मिलाइए।
 उत्तरम्— दूरदर्शनम् → आकाशगामिवाहनम्
 दूरभाषम् → दृश्यश्रव्ययन्त्रम्
 कम्प्यूटरयन्त्रम् → संवादयन्त्रम्
 वायुयानम् → प्रतिच्छाया
 रेडियोयन्त्रम् → श्रव्ययन्त्रम्
 प्रतिच्छायायन्त्रम् → त्वरितकार्ययन्त्रम्
5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।
 उत्तरम्— क. आधुनिकः युगः विज्ञानस्य युगम् अस्ति।
 ख. अद्य गृहे-गृहे अस्य उपयोगः भवति।

ग. अनेकाः शैक्षिकाः कार्यक्रमाः अस्यैव प्रसारिताः भवन्ति।

घ. एतद् द्रुतगत्या आकाशे उड्डयते।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करे।

10

रक्षाबन्धनम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. उत्सवेषु 'रक्षाबन्धनम्' प्रमुखः महोत्सवः अस्ति।
ख. रक्षाबन्धनं प्रतिवर्षं श्रावणमासस्य पूर्णिमायां भवति।
ग. रक्षासूत्रं भगिन्याः प्रेम्णः प्रतीकम् अस्ति।
घ. भगिन्यः अस्मिन् अवसरे भ्रातृणां दीर्घायुष्यं जीवनं च कामयन्ति।
ङ. भ्रातरः भगिनीभ्यः उपहाराणि प्रयच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. उत्सवेषु रक्षाबन्धनम् प्रमुखः महोत्सवः अस्ति।
ख. एतद् महोत्सवं जनाः हर्षोल्लासेन मानयन्ति।
ग. सर्वत्र आनन्द एव आनन्द भवति।
घ. भगिन्यः भ्रातृणां करेषु रक्षासूत्राणि बध्न्ति।
ङ. हिन्दूनाम् अयम् उत्सवः विशिष्टः अस्ति।

3. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए और वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— क. अनेकाः = बहुत से भारत वर्षे अनेकाः महोत्सवाः आयोज्यन्ते।
ख. उत्सवः = त्योहार हिन्दूनाम् अयम् उत्सवः विशिष्टः अस्ति।
ग. आनन्दः = प्रसन्नता सर्वत्र आनन्द एव आनन्दः भवति।
घ. प्रतीकम् = प्रतीक रक्षा सूत्रम् भगिन्याः प्रेम्णः प्रतीकम् अस्ति।
ङ. उपहारम् = भेंट भ्रातरः भगिनीभ्यः उपहारम् प्रयच्छन्ति।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. हिन्दूनाम् चत्वारः प्रमुखः उत्सवाः सन्ति।
ख. रक्षासूत्रम् भगिन्याः प्रेम्णः प्रतीकम् अस्ति।
ग. रक्षाबन्धनम् भारतस्य प्रमुखोत्सवः अस्ति।
घ. अयं 'श्रावणी' नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।
ङ. राज्ञी कर्मवती हुमायूम् रक्षा सूत्रं प्रेषितवती।

5. निम्नलिखित शब्दों के अर्थ लिखिए।

- उत्तरम्— अनादिकालात् = प्राचीन काल से परस्पर = आपस में
दृष्टान्तः = उदाहरण प्रतीकम् = प्रतीक
मेघानाम् = बादलों के पवित्रः = पावन

6. निम्न शब्दों के पर्यायवाची शब्द लिखिए।

- उत्तरम्— अनेकाः = विभिन्नाः उत्सवः = पर्वः
जनः = नरः प्रतीकः = द्योतकम्

विशिष्टः = अद्वितीयः/अनुपम स्नेहः = प्रेमन्ः

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

11 ईश्वरचन्द्र विद्यासागरः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. ईश्वरचन्द्रस्य जन्म बंगप्रान्तस्य मेदिनीपुर जनपदस्य वीरसिंहग्रामे अभवत्। सः 1820 तमे ईसवीये वर्षे जन्म गृहीतवान्।
ख. अतियोग्यताकारणात् सः विद्यासागरः इति नाम्ना ख्यातः अभवत्।
ग. 11 वर्षात्मके वयसि सः कुमारसम्भवं रघुवंशादि-साहित्यिक-ग्रन्थानां व्याख्यां कर्तुं समर्थः आसीत्।
घ. सः सञ्चितं धनम् अपरेषां साहाय्यार्थं व्ययं करोति स्म।

2. रिक्त स्थान भरिए।

- उत्तरम्— क. सः बाल्यकालादेव प्रतिभासम्पन्नः आसीत्।
ख. विद्यासागरः इति उपाधिं सः 19 वर्षस्य अवस्थायामेव प्राप्तवान्।
ग. तस्य पारिवारिकी स्थितिः समीचीना नासीत्।
घ. सः कक्षायां प्रथमं स्थानं लब्धवान् तस्मै छात्रवृत्तिं प्रदत्ता।
ङ. अद्य-आरभ्य अहमेव भोजनं पक्ष्यामि।

3. निम्नलिखित शब्दों में प्रयुक्त प्रत्यय लिखिए।

- उत्तरम्— दृष्ट्वा = क्त्वा हसित्वा = क्त्वा
कर्तुम् = तुमुन् प्राप्य = ल्यप्

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. विद्यासागरः बाल्यकालादेव प्रतिभासम्पन्नः आसीत्।
ख. अस्मात् कारणात् तस्मै छात्रवृत्तिः प्रदत्ता।
ग. अद्य-आरभ्य अहमेव भोजनं पक्ष्यामि।
घ. माता पुत्रस्य निश्चयं दृष्ट्वा आह्लादिता अभवत्।
ङ. सः गृहं निर्मितं वस्त्रं धृत्वा अपि धनस्य सञ्चयं करोति स्म।

5. निम्नलिखित शब्दों का प्रयोग करके वाक्य बनाइए।

- उत्तरम्— क. एकदा = एकदा सः बाल्यावस्थायां पित्रा सह कोलकातानागरं गच्छति स्म।
ख. श्रमनिष्ठः = विद्यासागरः सेवाभावी श्रमनिष्ठः चासीत्।
ग. ग्रामः = वृक्षान् समीपं ग्रामः अस्ति।
घ. सह = रामेण सह सीता अपि चलति।
ङ. एकाकी = एकाकी विद्यासागरम् विद्यालयेन छात्रवृत्तिः प्रदत्ता।
च. प्रतिभासम्पन्नः = विद्यासागरः बाल्यकालादेव प्रतिभासम्पन्नः आसीत्।
छ. छात्रवृत्तिः = विद्यासागरैः छात्रवृत्तिं प्रदत्ता।

6. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति, वचन और लिंग लिखिए।

उत्तरम्— शब्दः	विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
बाल्यावस्थायाम्	= सप्तमी	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
पित्रा	= तृतीया	एकवचनम्	पुल्लिङ्गम्
तस्य	= षष्ठी	एकवचनम्	पुल्लिङ्गम्
तस्मै	= चतुर्थी	एकवचनम्	पुल्लिङ्गम्
पुस्तकानाम्	= षष्ठी	बहुवचनम्	नपुंसलिङ्गम्
अपरेषाम्	= षष्ठी	बहुवचनम्	पुल्लिङ्गम्

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

12 ग्राम्यजीवनम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. कृषकाः ग्रामे निवसन्ति।

ख. ग्रामस्य जलवायुः शुद्धः भवति।

ग. ग्रामम् अभितः द्वे सरिते स्तः।

घ. ग्रामस्य जनाः श्रेष्ठाः सन्ति। सर्वे जनाः ग्रामस्य विकासम् इच्छन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. अयं ग्रामः अतीव रमणीयः।

ख. कृषकाः कृषि कार्यं कुर्वन्ति।

ग. शकटेन भारं वहन्ति।

घ. ग्रामम् अभितः द्वे सरिते स्तः।

3. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. यह मेरा गाँव है।

ख. गाँव में एक विद्यालय है।

ग. गाँव के बीच में एक बगीचा भी है।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

13 मातृभक्तिः देशभक्तिश्च

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. भारतवर्षः अस्माकं जन्मभूमिः अस्ति।

ख. देवाः अपि अस्माकं जन्मभूमौ जन्मगृहणाय स्पृहन्ति।

ग. विष्णुपुराणे उक्तम्—

“गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमि भागे।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गं भूते भवन्ति भूयः पुरुषाः पुरस्तात्।।”

घ. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गाद् अपि गरीयसी।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. माता पुत्रस्य कृते सर्वस्वमपि त्यक्तुं शक्नोति।

ख. अस्याः एव अङ्गे स्व बालमित्रैः सह स्वच्छन्दं क्रीडामः।

ग. भारतवर्षः अस्माकं जन्मभूमिः अस्ति।

घ. पुरा चक्रवर्ती भरतो नाम्नः राजा आसीत्।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. माता पुत्रस्य कृते निजं कष्टम् नैव चिन्तयति।

ख. अस्माकं स्वदेशं प्रति सम्मानः आदरश्च स्वाभाविकः अस्ति।

ग. अस्माकं पराधीनतायाः मुख्यं कारणम् एकतायाः अभाव आसीत्।

घ. अतः सर्वैः यथाशक्ति कलहः परिहर्तव्यः।

4. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. माता की पूजा सदा करनी चाहिए।

ख. भारतवर्ष हमारी जन्मभूमि है।

ग. देवता भी हमारी जन्मभूमि पर जन्म पाने की इच्छा करते हैं।

घ. बहुत से फलों से यह परिपूर्ण है।

ङ. इसी की गोद में अपने बाल मित्रों के साथ स्वच्छंद खेलते हैं।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

14

कन्याकुमारी

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. कन्याकुमारी भारतस्य दक्षिणे कोणे अस्ति। इदं अरब हिन्द महासागराभ्यां परिवृत्तं रमणीय स्थानम् अस्ति।

ख. समुद्रमध्ये तीरात् नातिदूर शिलातले स्वामीविवेकानन्दस्मारकं मण्डपम् अस्ति।

ग. कन्याकुमारी अतिरमणीयं पावनं च तीर्थस्थानम् अस्ति।

घ. समुद्रतटं अनेकवर्णैः सिकताकणैः मनोहरं भाति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. भारते बहूनि तीर्थस्थानानि सन्ति।

ख. कन्याकुमारी भारतस्य दक्षिणे कोणे अस्ति।

ग. पर्यटकाः नितरां मोदन्ते।

घ. मण्डपं जनाः नौकया गच्छन्ति।

3. निम्नलिखित शब्दों का सन्धि-विच्छेद कीजिए।)

उत्तरम्— सूर्योदयः = सूर्य + उदयः सूर्यास्तः = सूर्य + अस्तः

नातिदूरम् = न + अतिदूरम्

4. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए।

उत्तरम्— शब्दः विभक्तिः वचनम्

नौकया = तृतीया एकवचनम्

भारतस्य = षष्ठी एकवचनम्

कन्याकुमार्याः = पञ्चमी/षष्ठी एकवचनम्

5. हिन्दी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. कन्याकुमारी में सूर्योदय और सूर्यास्त दर्शनीय हैं।
ख. समुद्र का किनारा अनेक रंगों के रेतीले कणों से मनोहर चमकता है।
ग. यह तीर्थ स्थान भारत के दक्षिण कोने पर है।
घ. अरब हिंदसागर से घिरा हुआ यह स्थान रमणीय है।
ङ. समुद्र तट की ठंडा हवा शाम के समय सेवन करनी चाहिए।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. भारत देशे बहुनि तीर्थस्थानानि सन्ति।
ख. कन्याकुमारी भारतस्य दक्षिणभागे अस्ति।
ग. इदं दृश्यं द्रष्टुम् बहवः पर्यटकाः आगच्छन्ति।
घ. समुद्र तटे अनेक वर्णैः सिकताकणाः मनोहरं भवन्ति।
ङ. पूर्णिमा तिथौ सायं पूर्वस्यां दिशि चन्द्रोदयः भवति।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

15 विद्यायाः महत्त्वम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. विद्या दिक्षु कीर्तिं वितनोति।
ख. प्रवासे विद्या मातृसदृशी भवति।
ग. विद्या धनं सर्वधनं प्रधानम्।
घ. अन्नदानात् परं विद्यादानम्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. लक्ष्मी तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम् ।
ख. प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तधनं स्मृतम्।
ग. न भातृभाज्यं न च भारकारी।
घ. अन्नदानं परं दानं विद्यादानं ततः परम् ।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. विद्या कल्पलतायाः सदृशी अस्ति।
ख. विद्या काम धेनु सदृशी फलदायिनी।
ग. विद्याधनं चौरः न चोरयितुं शक्नोति।
घ. अन्नदानने केचित् क्षणानाम् तृप्तिः भवति।

4. निम्नलिखित शब्दों को अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. प्रवासे = प्रवासे विद्या मातृ सदृशी भवति।
ख. तृप्तिः = अन्न दानेन क्षणिका तृप्तिः भवति।
ग. नीयते = विद्याधनम् कुत्रापि नीयते सरलास्ति।
घ. वितनोति = विद्या दिक्षु कीर्तिं वितनोति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. न चोर चुरा सकता है और न राजा छीन सकता है।
 ख. विद्या का धन श्रेष्ठ धन है, इससे अलग दूसरा कोई धन नहीं।
 ग. कहीं दूर जाने पर विद्या माता के समान होती है, विद्या छिपे हुए धन को याद कराने वाली होती है।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

16 को धन्यः?

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. राज्ञः प्रथमः प्रश्नः आसीत्—अस्मिन्—लोके परलोके च कः धन्यः?
 ख. निषादः व्याधः उभयोः लोकयोः धन्यः नास्ति।
 ग. सचिवः द्वितीय प्रश्नस्य उत्तरम् अददात् यत् अत्र कृपणः श्रेष्ठी धन्यः परलोके ना।
 घ. राजा मन्त्रिणे प्रभूतं धनम् अयच्छत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. महाराज! चत्वारः प्रश्नाः के के सन्ति?
 ख. कः अत्र धन्य परलोके न?
 ग. राजन! तपोधनः साधुः परलोके धन्यः परम् अत्र ना।
 घ. सः मन्त्रिणे प्रभूतं धनमयच्छत्।

3. संधि-विच्छेद कीजिए।

- उत्तरम्— क. कश्चित् = कः + चित्
 ख. नास्ति = न + अस्ति
 ग. धर्मात्मा = धर्म + आत्मा
 घ. धनमयच्छत् = धनम् + अयच्छत्

4. निम्नलिखित शब्दों का संस्कृत वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. परलोके = अस्मिन् लोके परलोके च धर्मात्मा श्रेष्ठी धन्यः अस्ति।
 ख. कृपणः = अत्र कृपणः श्रेष्ठी धन्यः परलोके ना।
 ग. चतुरः = चतुरः मन्त्री अवदत्, यत् महाराज अत्र कृपणः श्रेष्ठी भवति परलोके ना।

5. 'क्रीड्' धातु के लङ् लकार के रूप लिखिए।

- उत्तरम्— पुरुषः एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
 प्रथमः पुरुषः अक्रीडत् अक्रीडताम् अक्रीडन्
 मध्यमः पुरुषः अक्रीडः अक्रीडतम् अक्रीडत
 उत्तमः पुरुषः अक्रीडम् अक्रीडाव अक्रीडाम

6. निम्नलिखित शब्दों का मेल कीजिए।

- उत्तरम्— धर्मात्मा श्रेष्ठी → उभयत्र अधन्यः
 कृपणः श्रेष्ठी → परलोके धन्यः
 तपोधनः साधुः → इह धन्यः
 निषादः व्याधः → उभयत्र धन्यः

7. निम्नलिखित में 'शत्' प्रत्यय के योग से शब्द बनाइए तथा अर्थ लिखिए।

उत्तरम्—	क. पठ्	+	शत्	=	पठन्	पढ़ता हुआ
	ख. लिख्	+	शत्	=	लिखन्	लिखता हुआ
	ग. हस्	+	शत्	=	हसन्	हँसता हुआ

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

17

राष्ट्रीय एकता

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

- उत्तरम्— क. यदा राष्ट्रेः एकतायाः अभावः भवति तदा सः परतन्त्रतायाः पाशे बद्धः भवति।
ख. तन्तुसमूहेन पटः जायते।
ग. यत्र एकतायाः अभावो वर्तते तत्र सुख समृद्धिः अपि अभावः दृश्यते।
घ. एकतया मानवः बलवान् भवति, समाजः राष्ट्रं लोकश्च उन्नतिपथं गच्छति। वयं सुखशान्तिं समृद्धिं च प्राप्तुं संसारे समर्थाः भवामः। इत्थं एकतायाः अद्भुतः प्रभावः भवति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

- उत्तरम्— क. जल बिन्दु समूहेन नद्यः सागरश्च भवन्ति।
ख. एकतया मानवो बलवान् भवति।
ग. सर्वे मानवाः एकत्व भावनया युक्ताः स्युः।
घ. इत्थं वयं संसारे सुखशान्तिं प्राप्तुं समर्थाः भविष्यामः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. एकतया एव समाजः राष्ट्रं च बलवान् भवति।
ख. यदा भारतीयेषु एकतायाः भावना जागृता अभूत्, तदा स्वातन्त्र्यम् अलभन्त।
ग. यत्र एकता अस्ति तत्र मानवाः सुखशान्त्या तिष्ठन्ति।
घ. वयं एकतायाः भावनया तिष्ठाम।
ङ. एकतया मानवाः बलवान् भवन्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

- उत्तरम्— क. प्रभावः = एकतायाः अद्भुतः प्रभावः भवति।
ख. मृत्तिका = दीपोत्सवे जनाः रात्रौ विद्युत् दीपैः मृत्तिका दीपैः च गृहाणि आलोकयन्ति।
ग. संहति = अल्पानाम् वस्तुनाम् संहति कार्य साधिका।
घ. रज्जुः = क्षुद्राणि तृणानि रज्जु रूपं धारयन्ति।

5. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. जल बिंदु के समूह से नदियाँ और सागर होते हैं।
ख. मिट्टी के कणों के समूह से ही पहाड़ होता है।
ग. जहाँ एकता का अभाव होता है वहाँ सुख समृद्धि का भी अभाव होता है।
घ. सभी मनुष्य एकता की भावना से युक्त हों।

6. निम्नलिखित शब्दों की विभक्तियाँ लिखिए।

उत्तरम्— नद्यः = प्रथमा विभक्ति वस्तूनाम् = षष्ठी विभक्ति
अभावात् = पञ्चमी विभक्ति एकतयैव = तृतीया विभक्ति

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

18 मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामः

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्— क. दशरथः सूर्यवंशे उत्पन्नः। ख. श्रीरामस्य पत्नी सीता आसीत्।
ग. श्रीरामः पितुराज्ञया वनम् अगच्छत्। घ. सीता जनकस्य पुत्री आसीत्।
ङ. लंकाधिपतिः रावणः रामस्य पत्नीं सीताम् अपाहरत् अतएव श्रीराम रावणयो
र्युद्धम् अभवत्।
च. श्रीरामः लोकप्रियः राजा आसीत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्— क. पुराकाले सूर्यवंशे महाराजः दशरथः प्रतापी राजाऽभवत्।
ख. सः अयोध्यायां राज्यं करोति स्म।
ग. दशरथः अतीव उदारः प्रजावत्सलः च आसीत्।
घ. अन्ते रावणोऽपि व्यापादितः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. दशरथस्य तिस्रः राज्ञयः आसन्। ख. रामः रावणम् अहन्।
ग. श्रीरामः भ्रातृषु ज्येष्ठः आसीत्। घ. लक्ष्मणः रामेण सह वनम् अगच्छत्।

4. हिंदी में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्— क. श्रीराम का विवाह सीता के साथ हुआ।
ख. सीता जनक की पुत्री थीं।
ग. श्रीराम पिता की आज्ञा से वन को गए।
घ. रावण की मृत्यु के बाद सीता उसकी कागार से मुक्त हुई।
ङ. श्रीराम अयोध्या के राजा हो गए।

5. निम्नलिखित शब्दों का वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्— क. मृत्योः = रावणस्य मृत्योः पश्चात् श्रीरामः सीतया लक्ष्मणेन च सह
अयोध्यां प्रत्यागच्छत्।
ख. अपाहरत् = लंकाधिपतिः रावणः सीताम् अपाहरत्।
ग. तस्मिन् = तस्मिन् युद्धे रावणस्य समग्रं कुलं प्रणष्टम्।
घ. त्रयः = मातृदेवपितृदेवाचार्यश्च इति त्रयः देवाः सम्माननीयाः सन्ति।
ङ. तेन = भ्राता लक्ष्मणः पत्नी सीता च तेन सह वनम् अगच्छताम्।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

19

ज्ञानं चेतनायाम्

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—

- क. सकल ज्ञानस्याधारः चेतना भवति।
 ख. गुरुः अन्धकारात् प्रकाशं नयति।
 ग. 'मातृदेवपितृदेवाचार्यश्च' इति त्रिदेवाः भवन्ति।
 घ. ज्ञानं चेतनायां निहितम्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।

उत्तरम्—

- क. सर्वे उपस्थिताः सन्ति।
 ख. शुद्धचेतना एव शुद्धज्ञानं भवति।
 ग. यः अस्माकं जीवनं प्रकाशयति सः गुरुः भवति।
 घ. अस्माभिः एतेषां आज्ञा सर्वदा पालनीया।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

उत्तरम्—

- क. गुरुः एव अज्ञानं दूरी कर्तुं समर्थः अस्ति।
 ख. अहम् अद्य 'चेतना' विषये पाठयिष्यामि।
 ग. सर्वे छात्राः सावधान भूत्वा शृण्वन्तु।
 घ. माता-पिता गुरुश्च सम्माननीयाः भवन्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए।

उत्तरम्—

- क. उपस्थितः = किं सर्वे छात्राः उपस्थिताः सन्ति?
 ख. चेतना = ज्ञानं चेतनायां निहितम्।
 ग. त्रिदेवाः = माता पिता आचार्यश्च इति त्रिदेवा भवन्ति।
 घ. सम्माननीयाः = त्रिदेवा सम्माननीयाः सन्ति।

क्रियाकलापः

उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

20

राष्ट्रीयचिह्नानि

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।

उत्तरम्—

- क. भारत-शासनस्य मुद्रायां अशोक स्तम्भः अङ्कितम् अस्ति।
 ख. राष्ट्रध्वजे त्रिपट्टिका विद्यते।
 ग. अस्माकं राष्ट्रगानं विश्वकविना रवीन्द्रेण लिखितम्।
 घ. कमलम् अस्माकं राष्ट्रीयं पुष्पम्।
 ङ. व्याघ्रः अस्माकं राष्ट्रीयः पशुः।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।
 उत्तरम्— क. ध्वजे त्रिपट्टिका: विराजन्ते।
 ख. मयूरः अस्माकं राष्ट्रीयः खगः।
 ग. कमलम् अस्माकं राष्ट्रीयं पुष्पं विद्यते।
 घ. साम्प्रतं व्याघ्रः राष्ट्रीयः पशुः विद्यते।
3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए।

- उत्तरम्— क. ध्वजः त्रिवर्णकः अस्ति।
 ख. मयूरः नृत्यति।
 ग. कमलं सुन्दरं पुष्पं अस्ति।
 घ. अयं सुन्दरतायाः कलायाः च द्योतकः अस्ति।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

21 नास्ति सत्यात् परोधर्मः (संवादः)

अनुशीलनम्

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।
 उत्तरम्— क. सार्थवाहाः पथिकाः च बगदाद नगरम् अगच्छन्।
 ख. दस्युराजः बालकं अकथयत् यत् तव पार्श्वे किम् अस्ति?
 ग. बालकस्य नाम 'अब्दुल कादिरः' आसीत्।
 घ. बालकस्य मुद्राः तस्य कञ्चुके आसन्।
2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।
 उत्तरम्— क. मार्गे दस्यवः तेषां सर्वं धनम् अलुण्ठन्।
 ख. दस्युराजः बालकम् अपृच्छत्।
 ग. ताः सर्वाः कुत्र सन्ति?
 घ. अहं मातुः आदेशं पालयामि।

क्रियाकलापः

- उत्तरम्— विद्यार्थी स्वयं करें।

22 अव्ययशब्दाः

- विद्यार्थी स्वयं करें।

23 व्याकरणम्

- विद्यार्थी स्वयं करें।